АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н. или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието ѝ в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 4

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Сергей Торбатов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мирена Славова, Виктория Петрова
Дежурен редактор: Станислав Станилов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Sergey Torbatov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Mirena Slavova, Victoria Petrova
Critic reader: Stanislav Stanilov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas@techno-link.com

На корицата:
Мозайка от Владетелската църква във Велики Преслав (фрагмент).
On the cover:
Mosaic from the Royal church in Veliki Pleslav (fragment).

©Археологически институт с музей, 2003

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Даниела Катинчарова. Гроб на войн от елинистичестата епоха при Цръчна, Пазарджишко. 5
Здравко Димитров. Хронология на коринтските капители с пълен апарат от Долна Мизия през римската епоха. 14
Марио Иванов. Римска надгробна плоча от Български извор, Ловешко. 24
Маргарита Ваклинова, Ирина Щерева, Снежана Горянова, Мория Манолова-Войнова, Петър Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. 30
Ангел Ангелов. Църквата „Св. Архангел Михаил" при Горановци, Кюстендилско. ... 41

СЪОБЩЕНИЯ

Николай Марков. Поклоннически амулет от IV век 51
Рашо Рашев. За една група бронзови фигурки 54

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Васил Николов. Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries. Ed. by M. Özdoğan, N. Başgelen. Arkeoloji ve sanat yayinlari, Istanbul, 1999, Text & Plates. 59
Анастасия Чолакова. Н. Кунина. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1997. 60
Валери Григоров. Е. Манева. Крстеви. Средновековна некропола. Скопје, 2000. 62

ПРЕГЛЕД

Станислав Станилов, Рашо Рашев. Проучвания в дворцовия център и на тайните ходници в Плиска през 2003 г. 64
Янко Димитров. Лидер на прабългарската археология. Рашо Рашев на 60 години. 65
Бони Петрунова, Валери Григоров. Времето ще реши каква диря съм оставил. Станислав Станилов на 60 години. 68
Момчил Кузманов. Юбилейна конференция за Свещарската гробница. 71

IN MEMORIAM

Стефан Александров. Александър Бонев (1939 - 2002). 73

Публикувани през 2003 г. научни книги по археология на българските земи 75

CONTENTS

STUDIES

Daniela Katincharova. A Grave of a Warrior from the Hellenistic Period at Tsrancha, Pazardzhik Region. 5
Zdravko Dimitrov. Chronology of the Corinthian Capitals with all Details from Moesia Inferior during the Roman Period. 14
Mario Ivanov. A Roman Gravestone from Balgarski Izvor, Lovech Region. 24
Margarita Vaklinova, Irina Shtereva, Snezhana Goryanova, Maria Manolova-Voynova, Petar Dimitrov. The Royal Church of Veliki Preslav 30
Angel Angelov. The Church of „St. Archangel Michael" near Goranovtsi, Kyustendil Region 41

REPORTS

Nikolai Markov. 4th Century Pilgrim Amulet. 51
Rasho Rashev. About a Group of Bronze Figurines. 54

REVIEWS

Vassil Nikolov. Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries. Ed. by M. Özdoğan, N. Başgelen. Arkeoloji ve sanat yayinlari, Istanbul, 1999, Text & Plates. 59
Anastasia Cholakova. Н. Кунина. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1997. 60
Valeri Grigorov. Е. Манева. Крстеви. Средновековна некропола. Скопје, 2000 62

NEWS

Stanislav Stanilov, Rasho Rashev. Excavations at the Royal Center and the Secret Passages in Pliska in 2003. 64
Yanko Dimitrov. Doyen of the proto-Bulgarian Archaeology. The Sixtieth Anniversary of Rasho Rashev 65
Boni Petrunova, Valeri Grigorov. The Time will Judge on the Trace I have Left. The Sixtieth Anniversary of Stanislav Stanilov. 68
Momchil Kuzmanov. A Jubilee Conference for Sveshtari Tomb. 71

IN MEMORIAM

Stefan Alexandrov. Alexander Bonev (1939-2002) 73

Scientific books in Archaeology of Bulgaria published in 2003 75

Гроб на войн от елинистическата епоха при Цръчна, Пазарджишко

Даниела Катинчарова*

През м. август 2001 г. Савко Г. Делибашев от Пазарджик предава в Регионален исторически музей - Пазарджик 27 метални предмета, два керамични съда, единият запазен частично, и фрагменти от други седем съда, произхождащи според приносителя от землището на с. Цръчна, Пазарджишко. Селото се намира в подножието на северните склонове на Родопите в полите на рида Каркария. Археологическите материали датират от различни епохи: ранножелязна, късножелязна и средновековна. По информация на приносителя, керамичните съдове и 14 от железните предмети, са намерени на едно място в парцел в югозападния край на селото, заровени в земята на дълбочина 60 см от повърхността (обр. 1). Колективната находка, предмет на настоящото съобщение, е била намерена в началото на лятото същата година при изкопаване на кладенец. Според приносителя, присъствал при откриване на находката не е имало градено съоръжение, както и кости, с изключение на предадения в музея безличен обгорял фрагмент. При моето посещение на мястото не открих друг археологически материал. Теренът беше заравнен, а наоколо имаше натрупани съвременни строителни материали. Това направи невъзможно събирането на по-точна и достоверна информация.

Трябва обаче да подчертая, че в този край на селото е била разрушена през шестдесетте години на XX в. надгробна могила, под чийто насип са открити: глинена замазка, антропоморфни керамични фигурки, поставени в керамично съдче от сива глина, изработено на колело и бронзова монета на Филип II[1] (Гатев 2000, 35).

Според предназначението си предметите от находката могат да се разделят в три основни групи: войнско снаряжение - нападателно и защитно, изработено от желязо, железни елементи от сбруята на ездитен кон и керамични съдове. Нападателното въоръжение е представено от два върха и два накрайника за копие (сауротери), два криви тракийски ножа, меч-ромфея, силно фрагментирана ножница, а защитното - от един шлем и умбо на щит. Конското снаряжение включва юзда и три халки.

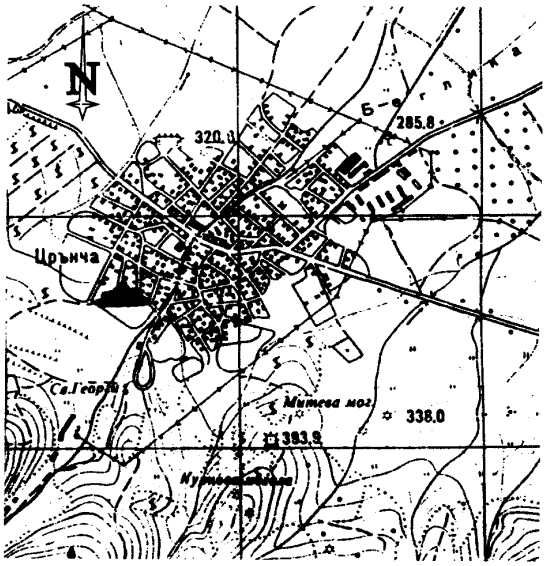

Обр. 1. Цръчна. Местоположение на обекта
Fig. 1. Tsrancha. The location of the site

Намерените два върха за копие (инв. №№ А/оф/-5108, 5103) са предназначени за водене на близък ръкопашен бой (обр. 2 *1, 2*). Те са с къси втулки и дълги остриета, с почти прави стени. Остриетата са с дължина 37 см (инв. № А/оф/ - 5108) и 55 см (инв. № А/оф/- 5103). При двете копия страничните ръбове в долната част на острието завиват под ъгъл и преминават във втулка - при първото тя е цилиндрична с дължина 7 см и диаметър 1,4 см (обр. 2 *1*) (инв. № А/оф/-5108), а при второто с конична форма, дължина 8 см и диаметър 2 см (обр. 2 *2*) (инв. № А/оф/-5103). Остриетата и на двете копия са с листовидна форма, но се различават по минаващия през средата ръб. При първото (обр. 2 *1*) той е широк и плосък. Копия с подобна форма са открити в пещерата Челевеш-

* *Регионален исторически музей - Пазарджик, пл. Константин Величков 15, e-mail: dkatincharova@abv.bg*

[1] *Използвам възможността тук да благодаря на И. Гатев, краевед от с. Цръчна за предоставената по-подробна информация. Антропоморфните фигурки и фрагменти от съда се съхраняват във фонда на РИМ - Пазарджик*

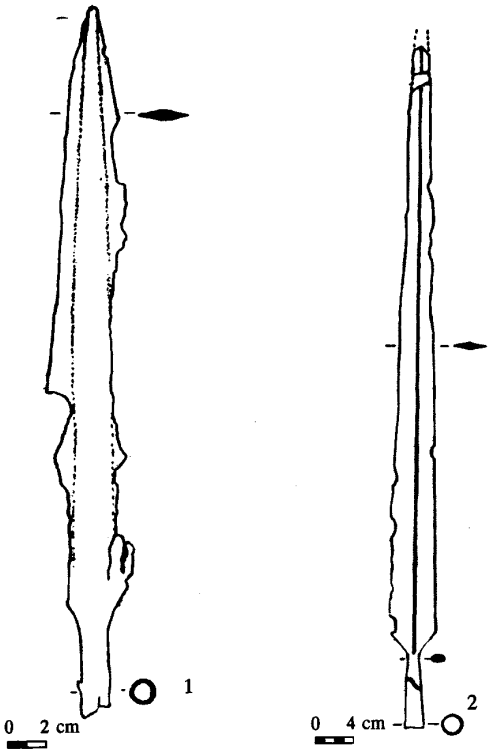

Обр. 2. Цръчна. Графично изображение на железни копия от колективна находка
Fig. 2. Tsrancha. Drawings of iron spearheads from a collective find

ница, Забърдо, Смолянско (IV-II в. пр. Хр.) (Колев 1987, 87, фиг. 10), в могилни некрополи в м. Панагюрски колонии (Милчева, Гиздова 1975, табл. I, 1; табл. XI, 1), край Стара Загора (Буюклиев 1972, 7, обр. 4), в гробни находки от Осен, Врачанско (Николов 1990, 20, обр. 9 б), Коиловци, Плевенско (Lasarova, Paunova 2003, 47, Fig. 2) и др., и са отнесени към къснолатенската епоха. Острието на второто копие е двойно по-дълго от първото (обр. 2 *2*). То е с ромбовидно сечение, а ръбът по средата на листа е само леко очертан, което е характерно за копията от къснолатенската епоха (Николов 1965, 201). Копия с подобна форма досега са откривани главно в Северна България (Николов 1965, 180, №№ 72, 73, 182, №78; Николов 1990, обр. 12 а, б; Атанасов 1995, 60, № 59). Втулката и върхът на острието са счупени на две. Този връх на копие е горял.

Двата накрайника за копие (сауротери) (инв. №№ А/оф/-5104, 5105) (обр. 3 *1, 2*) са еднакви по форма: конична втулка, която постепенно се стеснява и преминава в плътна усукана желязна пръчка с ромбоидно сечение. Те са с размери, съответно: дължина 15 см и диаметър на втулката 1,5 см, и дължина 27 см и диаметър на втулката 1,6 см. От публикуваните досега накрайници от днешните български земи не са ни познати напълно сходни по форма сауротери. По тип те могат да бъдат причислени към „издължените накрайници с втулка" - тип II по Н. Торбов (Торбов 2001, 8). От същия тип са накрайниците, намерени при Койнаре, Ловешка област (Николов 1990, 23, обр. 13 а, б) и Коиловци, Плевенско (Lasarova, Paunova 2003, 47, Fig. 3), датирани във II-I в. пр. Хр. Единият сауротер (обр. 3 *1*) (инв. № А/оф/-5104) е горял и част от върха му не е запазен, а образувалите се при усукване спираловидно разположени ръбчета са частично заличени.

Бойните ножове са два броя (обр. 4 *1, 2*) (инв. №№ А/оф/-5107, 5106). Те са едноостри. Острието и дръжката и при двата ножа са изковани от един железен лист. Остриетата са с размери, съответно: дължина 39 см и максимална ширина 5,2 см (инв. № А/оф/-5107), и дължина 38 см и максимална ширина 4,2 см (инв. № А/оф/-5106). Те са с еднаква форма: гърбът на острието се проектира на една дъга, а металната част на ръкохватката представлява правоъгълен издатък, изострен към върха, с размери съответно: дължина при първия нож 8,6 см и при втория - 10 см. По тези признаци двата криви бойни ножа принадлежат на един единствен тип - тип I по

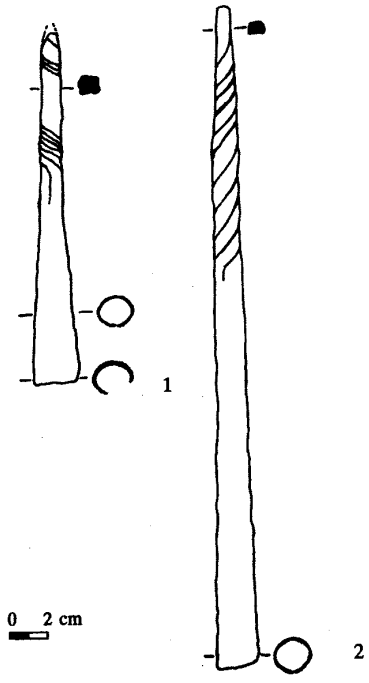

Обр. 3. Цръчна. Графично изображение на железни накрайници за копие (сауротери) от колективна находка
Fig. 3. Tsrancha. Drawings of iron spearpoints for (sauroters) from a collective find

класификацията на Н. Торбов. Тази форма е традиционна за тракийските земи, за което свидетелстват по-ранните екземпляри от края на VI-IV в. пр. Хр. (Торбов 2001, 6-7). Ножове с такава форма са открити в почти всички некрополи, принадлежащи на средно и късно-латенската епоха (Торбов 1997, 18-25; Милчева, Гиздова 1975, 42). При единия нож (обр. 4 *1*) (инв. № А/оф/-5107) краят на острието на прехода към дръжката е снабден с предпазител (ширина 2 см), осигуряващ здравината му, а върху металната част на ръкохватката са запазени две бронзови елипсовидни пластини, представляващи вероятно края (или част от него) на дръжката. Върху двете лицеви страни, успоредно на гърба, от предпазителя до средата на острието на ножа, е изкован улей с изпъкнал ръб по средата. Този боен нож е леко дъговидно извит в резултат най-вероятно от натиска на пръстта.

Намереният в Цръчна меч-ромфея (обр. 5) (инв. № А/оф/-5109) е сходен по форма с откритите досега в Тракия 11 ромфеи, произхождащи всички от Западните и Средни Родопи (Колев 1985, обр. 2 и 3; Кисьов 1989, 15, обр. 8). Дръжката му е с отчупен край. За разлика от останалите ромфеи дръжката на меча

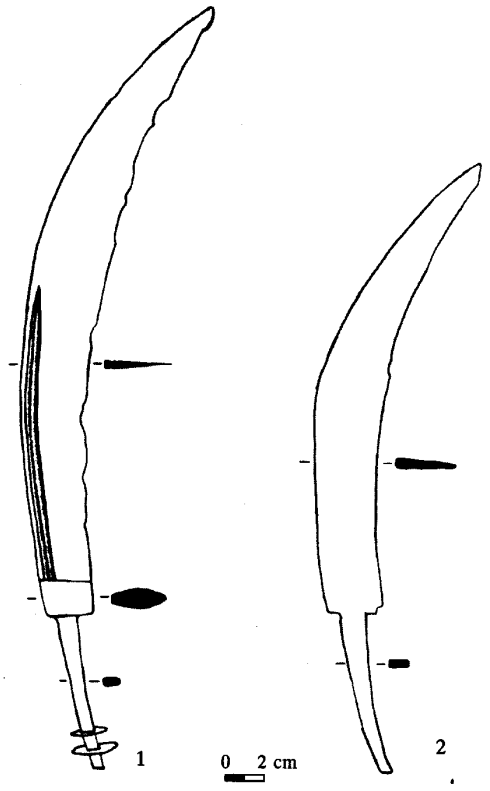

Обр. 4. Цръчна. Графично изображение на криви железни ножове от колективна находка
Fig. 4. Tsrancha. Drawings of curved iron knives from a collective find

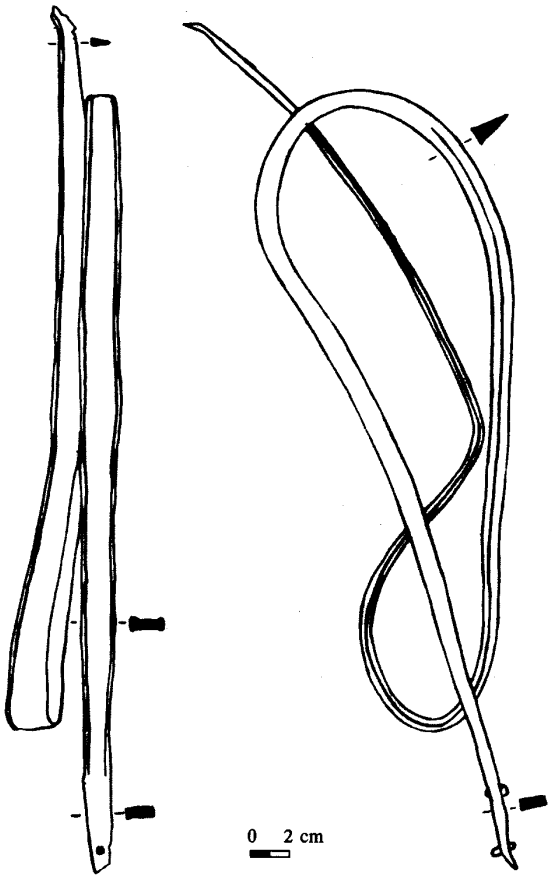

Обр. 5. Цръчна. Графично изображение на железен меч-ромфея от колективна находка
Fig. 5. Tsrancha. Drawing of an iron sward-rhomphaia from a collective find

от Цръчна не е ограничена в двата си края от предпазители - израстъци, но също има две дупки за нитове. Те са железни, а не бронзови, както при намерените досега ромфеи. Втората част на дръжката е с релефни кантови линии от двете страни, успоредно на които минават две прави вдлъбнати линии. Режещата част на меча е остра само от едната страна. Мечът е намерен прегънат, което ме затруднява да определя дали той е с права режеща част, както при ромфеите от Брестовица, Асенова крепост, Червен, Пловдивско, Стойките, Смолянско и др. (Колев 1985, обр. 2; Кисьов 1989, 15, обр. 8; Серафимова 1975, 46, обр. 9) или е със слабо извита, както е при екземплярите от Цар Калоян, пещерата Челевешница и др. (Колев 1985, обр. 2). Поради наличието на корозионни продукти не мога да кажа дали в началото на листа, там, където започва режещата част, има дупка за прокарване на халка, необходима за окачване

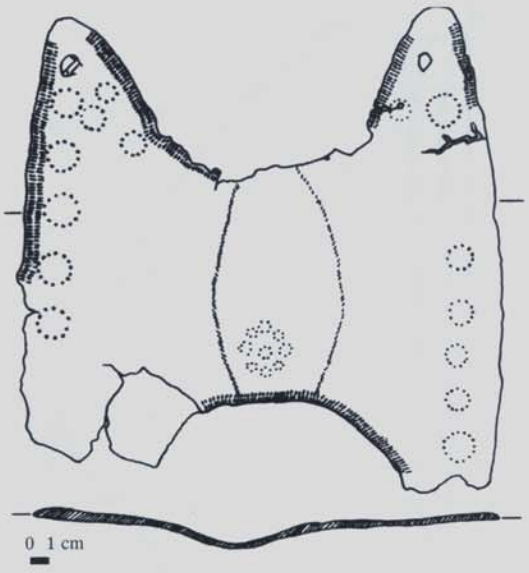

Обр. 6. Цръпча. Графично изображение на желязно умбо от щит от колективна находка
Fig. 6. Tsrancha. Drawing of an iron umbo from a collective find

на меча на ремък. Размерите на меча са следните: обща дължина 1,40 м, дължина на острието 89 см и ширина 2 см, дължина на дръжката: първа част 6 см, втора част - 45 см. Откриването на меча-ромфея отново в Западните Родопи потвърждава единодушното мнение на учените за производството на този тип оръжие в Родопския масив.

Защитното въоръжение в находката е представено от едно умбо от щит и шлем.

Апликацията - умбо на щит (инв. № А/оф/-5101) (обр. 6) по тип принадлежи на лентестите умба, датирани в ЛТЦ (Домарадски 1984, 43, 44, рис. 15). То е с трапецовидни криле и слабо изпъкнал, ромбоиден омфалос. Умбо от същия тип, но с различно оформени криле, е открито при Кълново, Шуменско (Атанасов 1992, табл. VII 6). Сходно по форма е едно умбо от Формин, Югославия, датирано в 230-120 г. пр. Хр. (Коннолли 2001, 119, обр. 11), едно умбо от Малуния, Хърватско, датирано в I в. пр. Хр. (Todorović 1974, 91, обр. 70) и др. В двата срещуположни края на крилата са пробити по една дупка за приковаване, като в едната е запазен гвоздей с дължина 3,2 см. Двата края на крилата са пострадали от корозия. В това състояние умбото е с ширина 14 см и с височина 7 см. По крилата и омфалоса на умбото от Цръпча е запазена частично украса. Тя е изпълнена чрез врязване на къси успоредни резки, групирани в два реда по периферията на апликацията и по един ред коси насечки, маркиращи отстрани омфалоса, както и чрез вчукани точки, образуващи по-големи и по-малки кръгчета по крилата. Върху омфалоса те образуват стилизирано цветче. Украсата на апликацията за щита носи белезите на тракийското декоративно изкуство, макар че нейната форма не е традиционна за местното предпазно въоръжение. Умбото е продукт на местно производство, повлияно от чуждо, вероятно келтско въздействие. Аргумент в полза на местното производство е неговият нисък омфалос.

Шлемът (инв. № А/оф/-5100) е доста разрушен, сплеснат и деформиран (обр. 7). Той е горял. Изработен е от един железен лист с дебелина 0,2 см и по форма принадлежи към групата шлемове, характерни за елинистическото войне и известни по българските земи от Казанлък (250-100 г. пр. Хр.) (Гетов 1962, 43, обр. 2 и 3), при Кълново, Жълъд, Шуменско (III-II в. пр. Хр.) (Атанасов 1992, 39, табл. X) и Мерданя, Великотърновско (IV-II в. пр. Хр.) (Църов 1994, 110, № 27, табл. 8; Димитров 2002, фиг. 1 и 5). Калотата има конична форма и в най-горната си част завършва с остър връх с цилиндричен отвор, в който е прикрепена апликация, представляваща профилирана конична пръчка с кръгло сечение (дължина 6 см). По средата на пръчката са разположени симетрично четири шипчета, които ѝ придават формата на стилизиран лотосов цвят. В основата ѝ се намира правоъгълна лента за закрепяне с канелирана горна повърхност и завити навътре краища, счупена на две части (обр. 7). С подобна форма и аналогично закрепяне е украсата на шлема от Кълново, Шуменско. По челната част на калотата преминават два релефни ръба, които очевидно са очертавали отпред триъгълен фронтон. Тази предна част не е запазена. Двата края на релефните ръбове

Обр. 7. Цръпча. Железен шлем от колективна находка
Fig. 7. Tsrancha. An iron helmet from a collective find

завършват над ушите с волути. Тази украса е позната, както от споменатите по-горе шлемове от Казанлък, Мерданя и Кълново, така и от тракийските шлемове, с които са изобразени войни в дромоса на Казанлъшката гробница (Венедиков, Герасимов 1973, 83) и от надгробна плоча от Аполония (Венедиков, Велков 1963, 328, № 1159, табл. 176). Зоната под калотата е частично запазена и представлява хоризонтална ивица, прегъната навън и нагоре, така че се вижда част от вътрешната ѝ повърхност. На нея е припоена вълнообразна, правоъгълна желязна лента, в чиито две гънки са пъхнати по една халка, вероятно за закрепване на каишките на шлема. Преходът между калотата и хоризонталната ивица е отбелязан чрез хоризонтален релефен ръб, както е при шлема от Казанлък. Той преминава по цялата теменна част, като започва от линията, отделяща челната от теменната част. В това състояние шлемът е с височина 26 см и ширина 24 см. Запазени са и два подвижни набузника. Единият е намерен прегънат. Набузниците откъм външната страна са изрязани в дъговидна извивка, съобразно контурите на долната челюст, а откъм лицевата има една вдлъбната навътре дъговидна изрезка. Свързани са с калотата посредством шарнир. Най-близък по форма е набузникът от Севтополис (Огненова-Маринова 1984, 183, обр. 12).

Шлемът принадлежи на елинистическия вариант на пилоския тип шлемове по класификацията на Г. Ваурик, датирани II - началото на I в. пр. Хр. (Waurick 1988, 157-158). В научната литература преобладава мнението, че намерените в Тракия шлемове от този тип не са местно производство (Църов 1994, 102; Димитров 2002, 186). Откриването на нашия шлем обаче, заедно с оръжие, което се приема за местно тракийско изобретение (каквата е напр. ромфеята) и с оръжие местно производство (умбото на щита), в район, считан за център на производството на тракийско бойно снаряжение (каквито са Западните Родопи) (Василев 1980, 15-16) ни позволява да изкажем и друга хипотеза - за възприето производство на този тип шлемове от местните оръжейни работилници.

Ножницата е открита силно фрагментирана (инв. № А/оф/-5102). До нас са достигнали 115 фрагмента, което прави невъзможно определянето на формата и нейното конкретно предназначение преди консервация и реставрация. По първоначални наблюдения мога да кажа, че тя също е била подложена на въздействието на огън.

На колективната находка принадлежат и една желязна тока и други четири фрагмента от железни предмети, чието предназначение трудно може да се определи (обр. 12). Токата е

Обр. 8. Цръчна. Желязна юзда от колективна находка
Fig. 8. Tsrancha. An iron mouthpiece of a bridle from a collective find

аналогична на една тока от колан от Карабурма (Сърбия) от III-II в. пр. Хр. (Todorović 22, 1974), на две токи от Берхинг-Полантен и др., и принадлежи на т. нар. тип Ringknopfgürtelhaken, който се датира през средно- и къснолатенската епоха (Fischer, Rieckhoff-Pauli, Spindler 1984, 355, Abb. 33).

Към втората група от цръчанската находка спадат елементи от сбруята на ездитен кон - юзда и елементи, свързващи отделните ремъци на оглавника и повода - три токи.

Желязната юзда (инв. № А/оф/-5110) (обр. 8) се състои от следните части: триделен зъбалец, който е с формата на омега, изработен от две къси четириръби пръчици, чиито външни краища са пъхнати в специален отвор в лостовете на юздата и завършват с главички, а вътрешните - с по една халка, нанизана на съответните краища на подкововидна четириръба пръчка. Местата от върховете на подкововидната пръчица, които са обхванати от халки, са изтънени, а долният и горният им край завършват с по една конична главичка. Зъбалецът на юздата е напълно идентичен по устройство и форма с публикуваната юзда от Разград (Венедиков 1962, 59, обр. 2) и с една непубликувана от Музейна сбирка - Белово[2]. Лостовете на юздата от Цръчна са с есовидна форма и с по четири отвора. В най-долния отвор е пъхнато клин-

[2] *Тук използвам случая да благодаря на Любомир Радин - уредник в Музейна сбирка в Белово, за предоставената ми информация.*

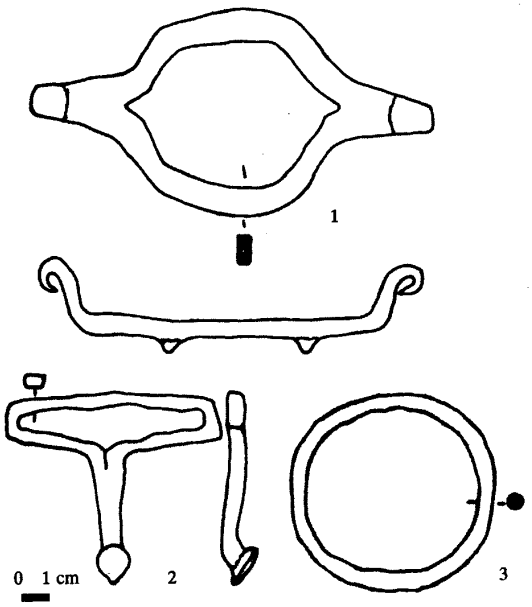

Обр. 9. Цръчча. Железни халки от конска сбруя от колективна находка
Fig. 9. Tsrancha. Iron rings of a horse bridle from a collective find

че, което на единия си край има конична главичка, украсена с радиални и симетрично разположени канелюри, а на другия - халка. Лостовете са украсени по средата с по две напречни врязвания, които фланкират два ниски релефни пръстена. Подбрадната пръчица е четириръба, удебелена в средата, с извити като куки краища. Тя е закачена за двете клинчета в долния край на лостовете. Закачалките за поводите представляват две халки, закачени за халките на клинчетата. По мястото на подбрадната пръчица, в долния край на лостовете, по мястото на нейното свързване с клинчетата, както и по формата на клинчетата, юздата от Цръчча е аналогична на две юзди от Разград и Борован (Венедиков 1962, 60, № 4). В горния край на лостовете, над отвора за зъбалеца, има по два кръгли отвора - най-горният с форма на четириъгълна халка е за оглавника, а по-долният е предназначен вероятно за верижката на подбрадника, която не е запазена. Дължината на юздата е 15 см.

Юздите, откривани досега у нас и аналогични с тази от Цръчча, са с неясен произход. В научната литература съществува различно мнение относно тяхната датировка. Според Р. Попов юздата от Борован е антична (Венедиков 1962, 60, № 4), Вожняк я включва сред публикуваните от него латенски находки от днешните български земи (Woźniak 1974), а И. Венедиков поставя двете юзди от Разград и Борован в VIII-X в. (Венедиков 1962, 64). Откриването на юздата от Цръчча с находки от елинистическата епоха допринася за изясняване хронологията на този тип юзди.

Железните халки от конската сбруя (обр. 9 *1, 2, 3*), на базата на формалните белези, могат да се причислят към три различни варианта по Н. Торбов (Торбов 2001, 16). Първата халка (инв. № А/оф/- 5112) е с форма на неправилен кръг и с четири конусовидни шипчета на долната повърхност. В двата срещуположни края пръчката извива нагоре, перпендикулярно на кръга, и завършва с изтънени и подвити краища (диаметър 7,3 х 6,7 см; висисочина 2,5 см; дебелина 0,6 см) (обр. 9 *1*). Втората халка (инв. № А/оф/ - 5113) е с правоъгълна форма, като по средата на едната дълга страна двата края на пръчката се съединяват и извиват навън под прав ъгъл, а накрая извива нагоре и завършва с кръгла главичка (размери: 7 х 1,8 см; дължина на куката - 6,1 см) (обр. 9 *2*). Третата халка (инв. № А/оф/-5114) е с правилна кръгла форма и овално сечение (диаметър 6,5 см; дебелина 6 см) (обр. 9 *3*).

Откритата заедно с въоръжението и конското снаряжение керамика включва: миниатюрно керамично съдче, частично запазена купа, както и фрагменти от други 7 съда. Работени са на ръка от глина с много и различни по големина примеси, добила след изпичане бежов и червено-кафяв цвят. Купата (обр. 10 *1*) (инв. № А/нсф/-1099) принадлежи на тип 10, вариант 3 по М. Домарадски и Р. Георгиева (Домарадски, Георгиева 1999, 22-23), който се среща в Тракия след IV в. пр. Хр. (Севтополис, Аполония, Зимнича и др.) и вече не е познат в комплексите от I в. пр. Хр. Част от стените и устието са опушени в резултат на вторично опалване. Миниатюрното съдче (обр. 10 *2*) (инв. № А/нсф/-1100) е сходно по форма с откриваните в крепостта Мал-

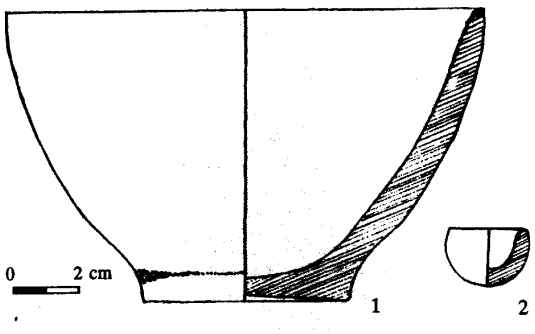

Обр. 10. Цръчча. Керамични съдове от колективна находка
Fig. 10. Tsrancha. Clay vessels from a collective find

кото кале, край Созопол, в културен пласт от XII-IX в. пр. Хр. (Венедиков и др. 1976, 147, № 578), в Арабаджийската могила при Дуванлий (Филов 1934, 140, обр. 165/88), в могилно погребение от некропола на Аполония (Венедиков 1948, 11, № 5) и др., датирани в V-III в. пр. Хр. Пет от фрагментите от керамични съдове (обр. 11 *1, 2, 3, 4, 5*) принадлежат към „тракийската култова керамика", присъща за светилища и погребални комплекси в определен район от Северозападните Родопи след втората половина на VII в. пр. Хр. и през цялата късножелязна епоха, и свързана с културата на бесите (Домарадски, Георгиева 1999, 25).

Съставът на находката, обгарянията, деформацията и фрагментарността на част от предметите налагат тезата, че тя представлява гробен инвентар от погребение на войн и конник. По предварителни наблюдения мога да кажа, че част от предметите са били в съприкосновение с огън. Твърде възможно е кремирането на война с част от въоръжението да е извършено извън гроба, а останалото въоръжение, конската сбруя и части от съдовете да са положени в земята като гробни дарове. Фактът, че част от предметите са намерени предварително счупени (керамичните съдове и едното копие, а мечът - ромфея е предварително прегънат), може да се обясни с ритуалното им умъртвяване. Наличието на оръжие с локални особености, както и на „тракийска култова керамика", разпространена в ограничен район на Родопите, ми дава основание да предположа, че погребаният е тракийс-

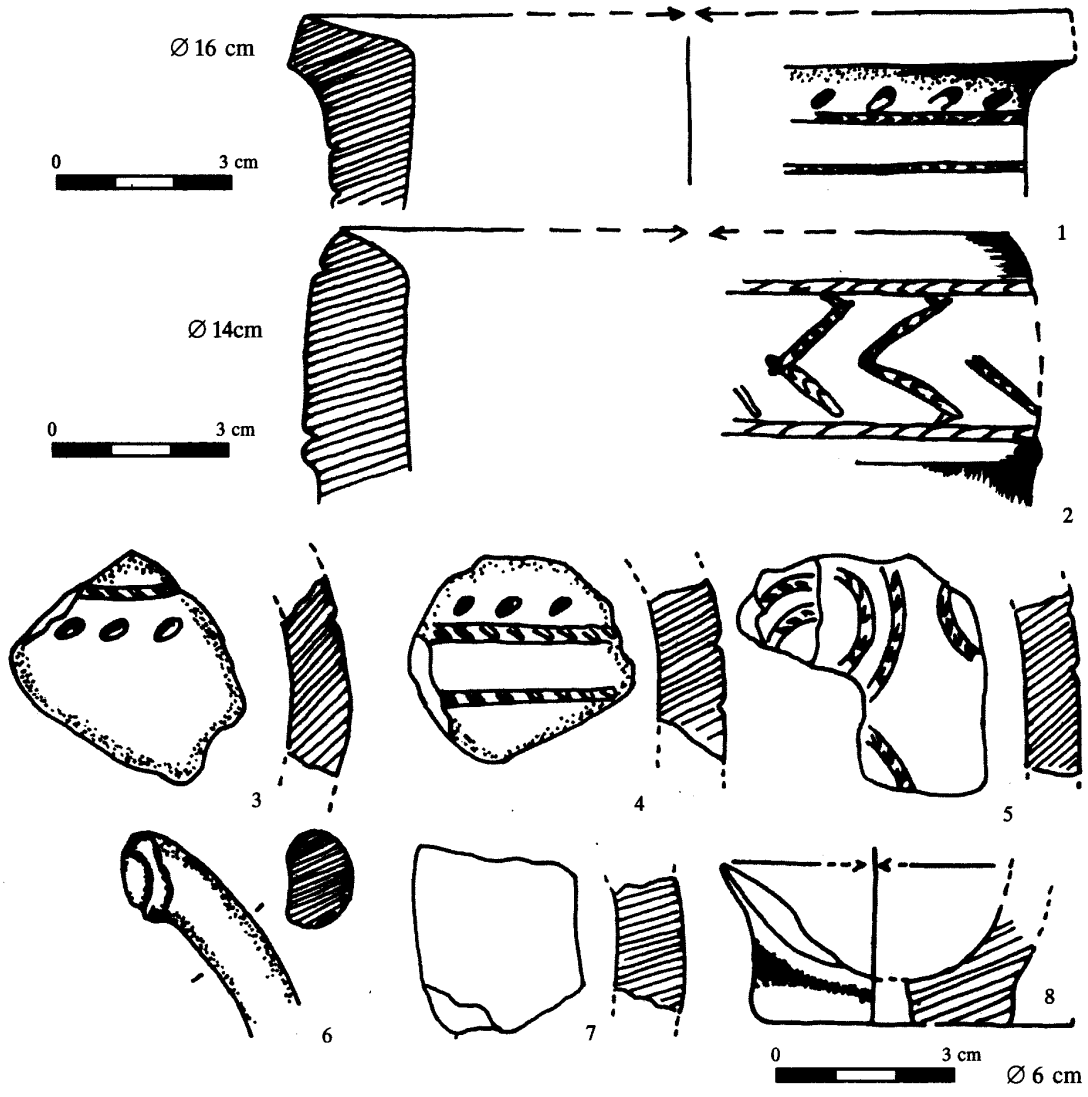

Обр. 11. Цръчна. Фрагменти от керамични съдове от колективна находка
Fig. 11. Tsrancha. Sherds from clay vessels from a collective find

Обр. 12. Цръчна. Желязна тока от колан от колективна находка
Fig. 12. Tsrancha. An iron belt buckle and fragmented finds from a collective find

ки войн. Липсата на ясно изразена пищност в гробния инвентар ми позволява да го причисля към погребенията в Тракия, които се определят в научната литература като близки до богатите. (Домарадски 1998, 28). След заника на богатите погребения в Тракия, обичаят за полагане на пълно въоръжение, познат най-вече в Северозападна Тракия, се появява само спорадично в останалите части на Тракия през II в. пр. Хр. (Домарадски 1984, 141). Всичко това ми дава основание да датирам археологическия комплекс във II в. пр. Хр. Откриването на предметите в югозападния край на селото, където е била разположена и надгробната могила с материали от втората половина на IV в. пр. Хр., ми позволява да предположа, че гробът е част от некропол от средата на IV до средата на I в. пр. Хр.

Колективната находка от Цръчна, Пазарджишко, предлага нови данни за войнското въоръжение, сбруята на ездитния кон, тяхното производство в Западните Родопи, както и за погребалните обичаи през един слабо познат период от културно-историческото развитие на Древна Тракия.

Цитирана литература:

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Въоръжение от III-II в. пр. н. е. от околностите на с. Кълново, Шуменско. - Известия на Исторически музей Шумен, 7, 1992, 5-44.

Атанасов 1995: Г. Атанасов. Тракийското въоръжение от фонда на Исторически музей - Шумен. - В: Въоръжение от Древна Тракия. Шумен, 1995, 29-30.

Буюклиев 1972: Х. Буюклиев. Тракийското въоръжение от латенската епоха в Старозагорско. - Музеи и паметници на културата, 1972, 4, 5-7.

Василев 1980: В. Василев. Производство на тракийски шлемове в Родопите. - Археология, 1980, 3, 1-18.

Венедиков 1948: И. Венедиков. Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. - В: И. Венедиков, Т. Иванов. Аполония на Черно море (Разкопки и проучвания, 2). София, 1948.

Венедиков 1962: И. Венедиков. Българската юзда. - Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 57-64.

Венедиков, Велков 1963: И. Венедиков, В. Велков. Надгробни плочи от некропола на Аполония. София, 1963, 325-329.

Венедиков, Герасимов 1973: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.

Венедиков и др. 1976: И. Венедиков, Б. Димитров, М. Домарадски, И. Карайотов, М. Цанева. Тракийски селища в Странджа. Крепости от ранножелязната епоха в Тракия. Тракийски паметници, Мегалитите в Тракия, 1. София, 1976, 128-157.

Гатев 2000: И. Гатев. Село Цръчна, Пазарджишко. Минало и родословие. Пазарджик, 2000.

Гетов 1962: Л. Гетов. Нови данни за въоръжението у нас през латенската епоха. - Археология, 1962, 3, 41-43.

Димитров 2002: С. Димитров. Два шлема от древна Тракия. - Известия на Регионален исторически музей В. Търново, 17-18, 2002-2003, 179-187.

Домарадски 1984: М. Домарадски. Келтите на Балканския полуостров. София, 1984.

Домарадски 1998: М. Домарадски. Цистови погребения в Родопите. - Rhodopica, 1, 1998, 27-31.

Домарадски, Георгиева 1999: М. Домарадски, Р. Георгиева. Глинени съдове. - В: М. Домарадски и др. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. (Разкопки и проучвания, 26). София, 1999, 19-23.

Кисьов 1989: К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. - Археология, 1989, 4, 13-17.

Колев 1985: К. Колев. Древнотракийският железен меч-ромфея. - В: Североизточна България - древност и съвремие. София, 1985, 306-319.

Колев 1987: Тракийската крепост „Заград" край с. Забърдо, Смолянско. - Известия на музеите в Южна България, 13, 1987, 71-97.

Коннолли 2001: П. Коннолли. Греция и Рим. Енциклопедия военной истории. Москва, 2001.

Милчева, Гиздова 1975: А. Милчева, Н. Гиздова. - Тракийски могилни некрополи в Панагюрски колонии при гр. Панагюрище. - Известия на музеите в Южна България, 1, 1975, 39-89.

Николов 1965: Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 163-203.

Николов 1990: Б. Николов. - Тракийски находки от Северозападна България. - Археология, 1990, 4, 14-26.

Огненова-Маринова 1984: Л. Огненова-Маринова. Дребни находки. Теракоти. Скулптура. - В: Севтополис, 1. София, 1984, 159-223.

Серафимова 1975: Д. Серафимова. Въоръжение-

то на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. - Археология, 1975, 4, 41-50.
Торбов 1997: Н. Торбов. Кривите тракийски ножове от III в. пр. Хр. - I в., открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозападна България, 25, 1997, 15-45.
Торбов 2001: Н. Торбов. Тракийското въоръжение и снаряжение от късножелязната епоха между Дунава и Балкана (III-I в. пр. Хр.). Автореферат. София, 2001.
Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий. София, 1934.
Църов 1994: И. Църов. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. - Известия на Исторически музей - В. Търново, 9, 1994, 97-124.
Fischer, Rieckhoff-Pauli, Spindler 1984: T. Fischer, S. Rieckhoff-Pauli, K. Spindler. Grabungen in der spätkeltischen Siedlung im Sulztal bei Berching-Pollanten, Ldkr. Neimarkt, Oberpfalz. - Germania, 62, 1984, 310-363.
Lasarova, Paunova 2003: S. Lasarova, V. Paunova. A Late Iron Age Grave Finds from the Village of Koilovtsi. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 1, 45-58.
Waurick 1988: G. Waurick. Helme der Hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer. - In: A. Bottini, M. Egg, F-W. von Hase, H. Pflug, U. Schaaff, P. Schauer, G. Waurick (Hrsg.). Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Meinz, 1988, 151-180.
Todorović 1974: J. Todorović. Skordisci. Istorja i kultura. Novi Sad - Beograd, 1974.
Woźniak 1974: P. Woźniak. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej, Wrocław - Warszawa - Krakow- Gdańsk, 1974.

A Grave of a Warrior from the Hellenistic Period at the Tsrancha, Pazardzhik Region

Daniela Katincharova*

The author presents a collective find discovered in 2001 at the village of Tsrancha, Pazardzhik region. It is a chance find unearthed during excavation work in a private property. Since there was no archeologist present when it was found, there is no detailed record of the archaeological context.

The objects from the collective find can be divided into three main groups according to their function. The first group consists of two spearheads and two spearpoints (cauroters), two curved Thracian knives, a sward-rhomphaia, highly damaged sheath, a helmet, an umbo of a shield. The second group consists of a horse harness – a mouthpiece of a bridle and three rings. The third group consists of clay vessels. All the elements of the armament and the gear are made of iron. The find also includes a belt buckle. Part of the iron objects and the clay vessels had been broken or deformed before they were put in the grave and others have traces of fire on them. The author thinks that the collective find comprises grave goods from the grave of a warrior-horse rider. The traces of fire on some of the objects make the author think that it was a cremation burial, which was done out of the grave pit – the warrior was cremated together with part of his armament, and the rest of the armament as well as the elements of the horse harness and the vessels were put in the grave pit as grave goods. The fact that some of the objects were broken or deformed could be explained with a ritual destruction performed on them. The author's hypothesis that part of the armament was produced in a local atelier and part of the clay vessel belong to the so-called "Thracian ritual pottery" which is typical only for the West Rhodope mountains region leads to the suggestion that the buried individual was a Thracian warrior. The abundant armament on the one hand, and the lack of luxurious grave goods, on the other, provides the author with reasons to refer the grave to the group of Thracian burials defined as close to the rich. The formal indications, the comparative analysis of the objects of the collective find as well as the time limits of the custom of burring a complete armament in warriors' graves date the studied grave to the 2nd century BC. The grave was found in the south-west part of the village; at this place a burial mound which had yielded finds from the second half of the 4th century BC was situated as well. These facts give grounds to the author to suggest that the grave was part of a necropolis which had been used from mid 4th century until mid 1st century BC.

**Регионален исторически музей - Пазарджик, пл. Константин Величков 15, e-mail: dkatincharova@abv.bg*

Хронология на коринтските капители с пълен апарат от Долна Мизия през римската епоха

Здравко Димитров*

От територията на съвременна Северна България, която в по-голямата си част е принадлежала към римската провинция Долна Мизия, са налице голям брой коринтски капители с пълен апарат. Въпросът за тяхното изследване беше поставен през 1970 г. от арх. С. Бобчев, на базата на паметници от римските терми в Одесос и пропилеите на агората в Никополис ад Иструм (Бобчев 1970, 91-128, обр. 5-9). В последно време бяха публикувани и някои впечатляващи примери от колония Улпия Ескус (Иванов, Иванов 1998, 97, обр. 63-67), легионния лагер Нове (Biernacki 1997, 77-79, fig. 9), Томи (Perkins 1980, 53-54, pl. XVIa, XVIIa) и Марцианопол (Димитров 2003, обр. 25-27, 44, 47, 48). Предвид значителния по обем материал, могат да се открояят някои основни декоративни белези в апарата на коринтските капители, които регламентират отлично тяхното хронологическо развитие.

Обр. 1. Коринтски капител от храма на Юпитер в Улпия Ескус - стандартни хелици
Fig. 1. Corinthian capital from the temple of Jupiter in Ulpia Oescus - standard helices

Голяма част от паметниците са от точно датирани комплекси и това е важен факт за настоящото изследване. Тяхното строителство варира от самото начало на II в. сл. Хр. до ранносеверовата епоха, като щастливо стечение на обстоятелствата е, че има групи детайли от три различни периода - траянов, късноадрианов, късноантонинов.

Много силен репер за изясняване на отделните хронологически групи е развитието на хелиците на коринтския капител. В долномизийските примери има стандартни изпълнения - като т. нар. вътрешни волути, но и много ясно се откроява началното редуциране на този декоративен елемент. Закърнелите им представители С. Бобчев нарича „роговидни израстъци, заменящи хелиците" (Бобчев 1970, 107). Той определи, че този елемент от апарата на коринтския капител се изпълнява стандартно до към средата на II в., след което започва постепенното опростяване на формите.

Редуцираните хелици са три вида. Първият, много близък до стандартните вътрешни волути, е с изпълнение на стволовете, но скъсени и най-често без пълната спирална завивка в края. Има само дъговидно загатване в началото на спиралата. Вторият, това са мотивите, при които са изчезнали напълно волутните елементи. Те представляват едно късо, дъговидно извито и съвсем гладко листо от вътрешния дял на чашката. Ойген фон Мерклин ги определя буквално с думите: „мотивът на хелиците възприема хилавата форма (sichelförmig) на издължените вътрешни връхчета на акантовата чашка на коринтския капител" (Mercklin 1962, 144, Nr. 378). Третият вид са т. нар. от Джон Пъркинс „палметни хелици" (Perkins 1980, 53-54). Те са под формата на красиво изработени палметни листа, разположени накрая на стволовете, вместо спиралата.

В Долна Мизия появата на декоративния мотив на редуцираните хелици е от средата на II в. насетне, но пълното им налагане се забелязва през късноантониновата и ранносеверовата епоха. На базата на обемния материал мога да ограничи периода на най-масовата изява на явлението в последната четвърт на II - първите две десетилетия на III в. сл. Хр.

Примерите са многозначителни - капители от римските терми в Одесос, датирани общо във втората половина на II в. сл. Хр., от ла-

* e- mail: zdravkodimitrov@abv.bg

пидариума на Археологически музей - Варна, от вероятен нимфеум в Марцианопол, от храма на Фортуна в Ескус, датиран в 191-192 г. сл. Хр., детайли от Нове, от паметника на Сервилий Фабиан в Томи. Именно последният комплекс, датиран в 161-162 г. сл. Хр., маркира точно ясната поява на явлението в Долна Мизия - управлението на Марк Аврелий (161-180 г.). Преди това има само откъслечни примери - вътрешните пристенни капители от пропилеите на Никополис ад Иструм.

В някои архитектурни ансамбли дори има случаи на застъпване на двата вида хелици - стандартните и редуцираните. При източната порта на Филипопол, нимфеума в Марцианопол, храма на Фортуна и особено в римските терми на Одесос виждам успоредното изпълнение на различните варианти.

Коринтските капители от Долна Мизия се подреждат в следните групи, според тяхното хронологическо развитие:

Ранни паметници (първата четвърт на II в. сл. Хр.)

1. Улпия Ескус

Храмът на Юпитер е една от културните сгради в Ескус, която е орнаментирана в коринтски стил. Капителите от главната фасада трябва да са били дванадесет. Днес са запазени голяма част от тях. Всички те са еднотипно изпълнени. Размерите им са впечатляващи, но въпреки това те са изработени перфектно, съдържат всички необходими декоративни елементи на коринтския капител и са пропорционирани изключително точно (обр. 1).

Волутите им са с отделящи се от калатоса стволове. Окото им се издава солидно в профил - белег за висококачествена работа. Силно впечатление правят и хелиците, които са твърде масивни, силно завити и почти допрени един до друг. Съществен момент в декорацията на капителите от храма на Юпитер е оформянето на доста прецизно изработените акантови листа. Отличителна черта е, че са разположени съвсем гъсто един до друг. Така не е оставено почти никакво видимо място от повърхността на калатоса между тях. Почти изцяло е прикрит каулиса, ясно се забелязва само възела му. Дланите и изрезите са отлично оформени и равномерни.

Датировката на цялата група паметници от най-големия храм на капитолийската триада бе убедително поставена в началото на II в. сл. Хр., траянова-раннохадрианова епоха (Иванов, Иванов 1998, 117).

2. Томи

От столицата на Долна Мизия е известен коринтски капител с пълен апарат (Канараке 1967, 35). Той има и нормално развити хелици (обр. 2). Датиран е общо в римската епоха,

Обр. 2. Коринтски капител от Томи - стандартни хелици
Fig. 2. Corinthian capital from Tomi - standard helices

но на базата на днешните проучвания определено това може да се конкретизира. Капителът е доста сходен с два антови детайла от центъра на Ескус (от храма на Юпитер и от базиликата). Без съмнение той принадлежи на първата половина на II в. сл. Хр. Най-вероятно е траянов или раннохадрианов образец. За това говорят не само отлично изработените мотиви на хелиците, чашката и каулиса, но и оформлението на акантовия лист. То е съвсем подобно на примерите от Ескус - гъсто и плътно разполагане на листата.

Коринтските капители с пълен апарат от Улпия Ескус и примерът от Томи, с оглед на съдържащите се в тях декоративни елементи, могат да бъдат отделени в една условна хронологическа **група А**. Тя е най-ранната от появилите се в Долна Мизия и определено се развива по една и съща декоративна схема - характерната за Мала Азия от траяновата и хадриановата епоха.

Най-близките аналогии, но като стил на акантовия пояс, са от Ефес, храма на Хадриан (Heilmeyer 1970, 87, Taf. 25, 1) и нимфеума на Траян (Heilmeyer 1970, 87, Taf. 25, 2), от Пергам, траянеума (Heilmeyer 1970, 88-92, Taf. 26, 3-5; 27, 1) и особено от храм на Зевс в Лабраунда (Heilmeyer 1970, 87, Taf. 25, 3.4). Според В.-Д. Хайлмайер всички тези паметници имат типичния за декорацията на ефеско-пергамската школа акантов лист (Heilmeyer 1970, 93). Те маркират водещите архитектурно-декоративни модели при коринтския капител за цялата траяново-хадрианова епоха.

Според изпълнението на горната третина на калатоса (волути, хелици, каулис, чашка, абакови мотиви), коринтските капители от хронологическа група А намират други паралели. Тук определено има модел, по-скоро валиден за атическите каменоделци: широки, масивни стволове на волутите и хелиците; яс-

Обр. 3. Коринтски капител от пропилеите на Никополис ад Иструм - стандартни хелици
Fig. 3. Corinthian capital from the propylaea in Nicopolis ad Istrum - standard helices

но изразен и леко вдлъбнат каналис; кръгло око на волутите и много едри завивки на спиралните мотиви. Примерите от Атика в началото на II в. сл. Хр. са многобройни. Най-близки са оформленията в горната третина на калатоса при стълбов капител от хадриановата арка в Атина (Walker 1979, 111, fig. 9) и два колонни детайла от Елевзин, които С. Уокър нарича „реплики на хадриановата арка" (Walker 1979, 122, fig. 22, 23).

Каулисът в ранната група А е едва видим, почти прикрит. На места се различава една релефна линия върху него. Така би трябвало да го причисля към типа „едноканелиран каулис" по К. Фрайбергер (Freyberger 1990, Beilage 5, 7), който е валиден за Изтока вариант. В Рим каулисните елементи са били сериозно и най-подробно разработвани (Freyberger 1990, Taf. 1, 3-7, 11, 22; Blanckenhagen 1940, Taf. I, 2).

Чашките и абаковите цветове от примерите в Ескус могат да се коментират при

Обр. 4. Коринтски капител за пристенен стълб от пропилеите на Никополис ад Иструм - стандартни хелици
Fig. 4. Corinthian capital of a pillar of the propylaea in Nicopolis ad Istrum - standard helices

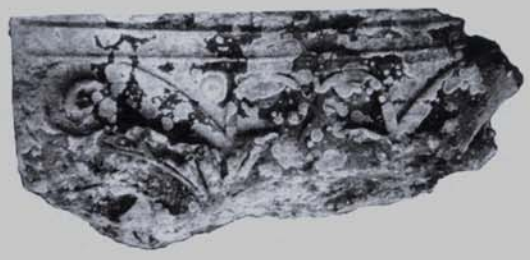

Обр. 5. Коринтски капител за пристенен стълб от пропилеите на Никополис ад Иструм - начален етап на редуциране на хелиците
Fig. 5. Corinthian capital of a pillar of the propylaea in Nicopolis ad Istrum - initial stage of reduction of the helices

най-ранните паметници от храма на Юпитер. Те са най-силно развитите от цялата провинция. Най-точни аналогии намират при разкошните коринтски капители от храмовете в Баалбек (Schulz, Winnefeld 1921, 129, Taf. 29, 76; Krencker, Lüpke, Winnefeld 1923, 6, Abb. 9, Taf. 33-37).

Паметници от късноадриановата епоха и средата на II век сл. Хр.

1. Никополис ад Иструм.

Коринтският стил, развит на територията на Никополис ад Иструм, е един от най-качествените, постигнати в пределите на Долна Мизия (Иванов, Иванов 1994, 84, обр. 72). Паметниците, които днес са известни, са три капителa от тетрастилната фасадна колонада на пропилеите към агората (обр. 3) и един от пристенен стълб (обр. 4, 5) от същия комплекс.

Основните разлики при колонните капители са в абаковите цветове. Върху два от тях е налице замяната на този мотив с фигура на орел (Бобчев 1970, обр. 5) и женско лице (Шкорпил 1905, таб. CIV, № 5).

Коринтският капител, увенчавал един от пристенните стълбове на втория ред, е със запазена горната част на детайла. Това е достатъчно, за да бъде определен той като паметник с пълен апарат. Най-характерният момент са хелиците. На фасадната, най-добре видима, страна те са както тези от колонните капители - едри, масивни, отлично изпълнени при завивката (обр. 4). Напротив, при една от страничните фасади мотивът вече е редуциран. Налице са само дъговидноизвитите стволове, без да се постига спиралата в края (обр. 5). Това е първата идея за редуциране на хелиците на коринтския капител с пълен апарат в Долна Мизия. Тя се появява още в средата на II в. сл. Хр .

Друг характерен момент в декорацията на коринтската група капители с пълен апарат от фасадната колонада на пропилеите в Никопо-

Обр. 6. Коринтски капител от римските терми на Одесос - стандартни хелици
Fig. 6. Corinthian capital from the Roman thermae in Odessos - standard helices

лис ад Иструм е оформянето на акантовите листа. Още С. Бобчев наблегна на силно изразеното пречупване на централния изрез в средната длан на листата от втория ред (Бобчев 1970, 99). То е изпълнено под ъгъл от 90° спрямо вървящите почти отвесно централни жилки на акантите. Друг отличителен момент в Никополската група, който ясно я разграничава от коринтските капители в Ескус, Одесос и Марцианопол, е отдалечаването на акантите един от друг. Върху калатоса има специално място за излизането и развитието на всеки един от листата, независимо, дали са от първия или втория ред. Това голямо свободно пространство не е характерно, например, за храма на Юпитер, или за капителите от одесоските терми. По принцип, коринтските капители с пълен апарат, изпълнявани през антониновата епоха, най-често имат доста сгъстени листа. Акантите се припокриват и често не се вижда основата на листата от втория ред.

Коринтските капители от пропилеите на Никополис ад Иструм се отличават именно с тази специфична изработка. Това е определено по-лесен начин на изпълнение, но от друга страна качеството на всеки един отделен лист трябва да е доста високо.

Тази декоративната схема също е продукт на късноадриановата декорация, но не е повсеместно явление. Основни примери има от предверието и главната фасада на Партенона в Рим (Heilmeyer 1970, 159, Taf. 54, 1-3; Freyberger 1990, Taf. 17 c). Близостта с модела използван в Никополис ад Иструм се корени в силното издължаване на каулиса и чашката. Последният елемент е развит по-скоро вертикално и с доста гъсто изпълнени една до друга жилки. Получава се ефект като от канелирана повърхност.

Схемата, изпълнена при пропилеите на Никополис ад Иструм, съчетана със стилово сходство в акантовия лист и най-вече в така характерното пречупване на средния му изрез, откривам отново в късноадрианови паметници от Мала Азия. Това са северната зала на Асклепиона в Пергам (Heilmeyer 1970, 95, Taf. 28, 3-4), Целзиевата библиотека (Heilmeyer 1970, 94, Taf. 28, 1-2) и храма на Серапис (Ephesos 2002, 36; Heilmeyer 1970, Taf. 33, 2). Коринтските капители от Никополис ад Иструм имат най-точни, преки паралели в Милет. Това са: един капител от палестрата при термите на Фаустина, считан не без основания за афродизийска работа (Heilmeyer 1970, 100, Taf. 32, 3), и акантовата украса от композитните детайли от първия етаж и коринтските от втория при портата на пазарния площад (Kunze 1995, 11, fig. 3).

В повечето случаи това са капители, определени от В.-Д. Хайлмайер като произведения на ефеско-пергамската школа. Макар че не всички аналогии са от коринтски капители с пълен апарат, моделът на аканта и неговото разположение, т. е. белезите, които отличават примерите от Никополис ад Иструм, са напълно еднакви. Пречупването на средния изрез е много характерна черта в работата и на афродизийската школа. Този модел е развит особенно от късноадриановата епоха и средата на II в. сл. Хр. насетне. Среща се при всички паметници, декорирани от афродизийски майстори - термите в Остия, форума

Обр. 7. Коринтски капител от римските терми на Одесос - начално редуциране на хелиците
Fig. 7. Corinthian capital from the Roman thermae in Odessos - initial reduction of the helices

в Лептис Магна, самата Афродизия, Рим, паметници от латеранския музей и др.

Възможно е уникалната за Долна Мизия декоративна схема, срещана при пропилеите в Никополис ад Иструм, да е дело или отлично копие на работата на малоазийски каменоделци. Тази теза беше вече добре аргументирана от Я. Младенова (Младенова 1979, 45-47).

Волутите и хелиците от тази група коринтски капители от Никополис ад Иструм са последните в Долна Мизия, изпълнени по атическия модел. Силно впечатление прави приликата със същите елементи от капителите във фригидариума на термите в Остия (около 160 г. сл. Хр.), които, според К. Фрайбергер, са работени от атически майстори (Freyberger 1990, 129-132, № 314-316, Taf. 48 a, b; 49 c).

Образците от пропилеите на Никополис ад Иструм определят втората хронологическа група в развитието на коринтските капители с пълен апарат в Долна Мизия - **група В**, от средата на II в. сл. Хр. По строителния надпис на комплекса те са изработени между 145 и 161 г. сл. Хр., когато август е бил Антонин Пий, а цезар - Марк Аврелий.

Ако ескуската група коринтски капители определя появата на детайла в провинцията и неговите първи форми от началото на II в., то втората хронологична група от Никополис ад Иструм (ср. на II в.) демонстрира вече поголямо разнообразие и въпреки че се съобразява с основните форми и параметри, представлява един нов, уникален модел.

Паметници от късноантониновата и ранносеверовата епоха (втората половина на II в. сл. Хр. - началото на III в. сл. Хр.).

Обр. 8. Коринтски капител от римските терми на Одесос - „палметни" хелици
Fig. 8. Corinthian capital from the Roman thermae in Odessos - "palmette" helices

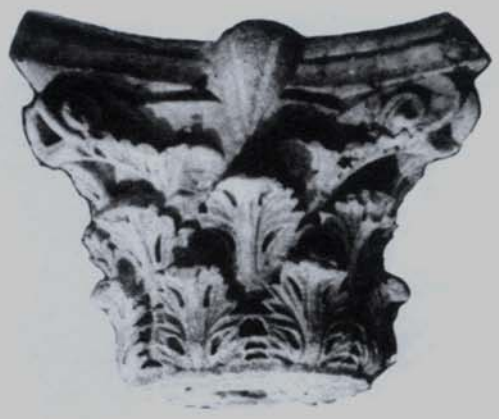

Обр. 9. Коринтски капител от Археолгически музей - Варна - редуцирани хелици под формата на къси дъговидни листенца
Fig. 9. Corinthian capital from the Museum of archaeology in Varna - reduced helices shaped as short arched leaves

1. Одесос.

В този римски град коринтските капители с пълен апарат са представени доста добре. Освен това, те са изключително прецизно изработени. Ясно се открояват примерите от римските терми на Одесос. Още С. Бобчев и Б. Бьотгер публикува един от коринтските капители от фригидариума (Бобчев 1970, обр. 8, 9; Böttger 1977, Abb. 6). Това е и най-добре запазеният днес детайл от цялата група паметници.

В комплекса на термите има още два коринтски капителa от фригидариума и един от аподитериума.

При два от примерите има изпълнение на хелиците по стандартния начин (обр. 6). При другите два вече се показва редуциране на мотива. Оформят се два варианта: като дъговидноизвити стволове, но скъсени и губещи волутната си завивка (обр. 7), и като малки палметни листенца (обр. 8), според определението на Дж. Пъркинс (Perkins 1980, 53). Това е най-сигурното доказателство на тезата, че в термите на Одесос са изпълнявани архитектурни декорации в доста продължителен период от време и от различни каменоделски групи. Коринтските капители с нормални и леко редуцирани хелици са все от фригидариума, докато този от аподитериума е вече с „палметния" вариант.

Оформлението на акантовите листа е сходно. То копира афродизийския и ефескопергамския вариант. Приликите с първия модел са стопроцентови. Явно това е и основната декоративна схема, валидна в целия архитектурен комплекс. Сходствата отново са при паметниците от Лептис Магна, Кирене, Афродизия, Рим, Остия (Heilmeyer 1970, Taf. 31-

Обр. 10. Коринтски капител от Марцианопол - редуцирани хелици под формата на къси дъговидни листенца
Fig. 10. Corinthian capital from Martianopolis - reduced helices shaped as short arched leaves

33; Mercklin 1962, Abb. 1056-1083).

Целият комплекс на римските терми в Одесос се датира в широк период от време - втората половина на II в. Голямата група коринтски капители би трябвало без колебание да поставя в маркаврелиево време (161-180 г.). Основанията за това категорично мнение са в стиловите сходства при капители от синхронни комплекси, които са идентични и като предназначение. Това са баните в Остия (Freyberger, Taf. 48 a, b, 49 c), Милет (Gerkan, Krischen 1928, 53, 63, Abb. 67, 78) и Истрия (Suceveanu 1982, 142, pl. 30).

Днес има една доста интересна група коринтски капители от лапидариума на Археологическия музей във Варна, произхождащи от Одесос (Димитров 2003, обр. 20, 21, 23, 24, 42, 43, 49, 50). Това са три колонни, един антов полуколонен и един неопределим поради отчупвания детайл.

Те също имат хелици под формата на две издължени, дъговидно развиващи се листенца, имитиращи стволовете на оригиналния мотив (обр. 9). Определено трябва да се датират във втората половина на II в. сл. Хр.

2. Марцианопол

Коринтските капители с пълен апарат от Марцианопол са шест. Четири от тях са днес в Археологически музей - Варна (Димитров 2003, обр. 25-27, 44, 47), а други два в Музея на мозайките - Девня съдържат абсолютно всички декоративни елементи. Едни от най-характерните белези и на тази група капители са хелиците.

Те са изпълнени както в стандартния им вид на вътрешни волути, така и като едва загатнати дъговидни израстъци, подаващи се слабо от акантовата чашка (обр. 10).

По-голямата част от тези капители произхождат от един и същ архитектурен комплекс - евентуално нимфеум в територията на античния Марцианопол. Като стил, схема и изпълнение, паметниците показват пълни сходства с тези от комплекса на римските терми в Одесос, които, както отбелязах, най-вероятно са от времето на Марк Аврелий или Комод. В същия период се датират и пет от марцианополските капители.

Последният шести детайл е от късноантичната базилика на западния склон на днешната Девня. Той определено е по-късен от описаните до тук пет паметника от Марцианопол, но също е продукт на епохата на Принципата. Бил е преупотребен в базиликата. Демонстрира множество ранносеверови черти: начин на изработка на аканта, замяна на абаковия цвят с разкошна фигурка на орел, редуциране на хелиците до съвсем къси дъги. Точни аналогии намира в Лептис Магна и Кирене от северовата епоха (EAA 1961, 581, fig. 684; Mercklin 1962, Abb. 1056-1083). Считам, че има неоспорими доказателства за твърдата му датировка като ранносеверов паметник (края на II - началото на III в. сл. Хр.). Светла Петрова също набляга на силното развитие на мотива „орел на абака" през този период (Петрова 2000, 18).

3. Томи

Два от коринтските капители с пълен апарат от столицата на Долна Мизия са от паметника на провинциалния управител Сервилий Фабиан, датиран съвсем точно в 161-162 г. сл. Хр. Те бяха вече сериозно анализирани от Джон Пъркинс (Perkins 1980, 53, 54, № 7, 9, pl. XVI a, XVII a). Именно в изследва-

Обр. 11. Коринтски капител от паметника на Сервилий Фабиан в Томи - „палметни" хелици
Fig. 11. Corinthian capital from the monument of Servilius Fabian in Tomis - „palmette" helices

нето на единия от тези капители той въвежда термина „палметни хелици“ (обр. 11). Определя ги като азиатска работа, по-конкретно дело на никомедийци (Perkins 1980, 53). Орнаментът от другия капител нарича „конвенционални“ хелици (обр. 12).

Значението на тези два детайла за цялата декорация на Долна Мизия е голямо. Те дават три основни репера:

- работени са от малоазийски майстори, което дава възможност за сравнения между продуктите на местните ателиета и гастролиращите от Изтока;
- проявяват двата основни начина на редуциране на хелиците (явно малоазийски образци) - „палметен“ и като имитация на стандартните, но без завивка, т. е. само като дъговидноизвити стволове;
- точна датировка - 161-162 г. сл. Хр., времето на управление на губернатора Сервилий Фабиан. Това може да се приеме и за условно начало на навлизането на тези мотиви в Долна Мизия, т. е. от времето на Марк Аврелий.

4. Месамбрия

Днес е запазен само един коринтски капител с пълен апарат от римско време в този град (обр. 13). Стилът и изпълнението му са много фини.

Налице са всички елементи, но хелиците са изработени редуцирани. Те са дълги, съвсем тънки и с дъговидноизвити растителни елементи.

Датировката на паметника може да бъде съвсем конкретна - късноантониновата епоха, по-точни аналогии с мотива на хелиците и начина на моделирането им при паметниците от Томи (най-вече), Одесос и Марцианопол. Пълен аналог този мотив намира при един антов капител от музей в Измир (Idil 1982, 172-175, Abb. 7 a).

Обр. 12. Коринтски капител от паметника на Сервилий Фабиан в Томи - начално редуциране на хелиците
Fig. 12. Corinthian capital from the monument of Servilius Fabian in Tomi - initial reduction of the helices

Обр. 13. Коринтски капител от Месамбрия - редуцирани хелици под формата на издължени растителни мотиви
Fig. 13. Corinthian capital from Messambria - reduces helices shaped as elongated floral motifs

5. Никополис ад Иструм

Днес във фонда на НАМ-София откривам още един коринтски капител с пълен апарат, който най-вероятно е бил от Никополис ад Иструм (обр. 14). Най-характерните моменти при него са силната схематизация на чашката и каулиса и особено редуцираните хелици. Те приличат на две дъговидноизвити „човки“. Без съмнение мотивът имитира именно хелиците, тъй като излиза от чашката и заема тяхното място на калатоса. Декоративната схема копира оригиналите от пропилеите (виж образи 3-5). Това ясно личи в изпълнението на акантовия пояс и най-вече в отдалеченото разположение на листата.

Този коринтски капител е поредното силно доказателство за многобройните по-късни подражания в никополската архитектура. Впечатляващите модели, създадени на агората в средата на II в., логично получават своите реплики не само при йонийските капители с акантова орнаментация на пулвинусите (Dimitrov 2002, 100), но и при коринтските. Поради този факт, както и по стиловия белег на хелиците, съм склонен да датирам паметника в края на II - началото на III в. сл. Хр., т. е. в ранносеверовата епоха.

6. Нове

Коринтските капители с пълен апарат от легионния лагер Нове са доста близки като декоративна схема. Един от основните примери (обр. 15) беше публикуван наскоро (Biernacki 1997, 77, fig. 9). Като стил и начин на изработка има сходства с паметниците от Никополис ад Иструм и базиликата в Ескус

Обр. 14. Коринтски капител от Никополис ад Иструм - редуцирани хелици под формата на къси дъговидни листенца
Fig. 14. Corinthian capital from Nicopolis ad Istrum - reduces helices shaped as short arched leaves

(отделяне на стволовете на волутите от калатоса). Акантът е характерния за малоазийските работилници, особено от късноадриановата до ранносеверовата епоха[1].

При всички коринтски капители с пълен апарат от Нове наблюдавам присъствието на редуцираните хелици. Тук те са под формата на дъговидноизвити листенца, имитиращи стволовете на мотива. Продължения са на последното листенце на чашката.

Точните аналогии при големите групи детайли от римските терми в Одесос и храма на Фортуна в Ескус са основните репери, по които мога да отнеса групата от Нове към късноантониновата епоха.

За най-голямата в Долна Мизия група от коринтски капители с пълен апарат може да се констатира, че редуцирането на хелиците е силно наложено и вече масово изпълнявано в края на антониновата и началото на северовата епохи. Това е силен хронологически-определящ момент. Тези промени обуславят **група С** от развитието на коринтския капител в провинцията. Опростеният тип на хелиците е изпълняван дори и при храма на Фортуна в Ескус, датиран 191-192 г., но там капителите вече са с непълен апарат, поради което не са обект на настоящото изследване.

Явлението „редуцирани хелици" е налице и при няколко колонни капителa с пълен апарат, днес край източната порта на Филипопол (Кесякова 1999, 96, обр. 119, 120). В Горна Мизия и Македония също има такова развитие на декоративните мотиви (Лилчиќ 2001, 128, 130, 168, 190-192).

Изработването на хелиците като две дъговидноизвити гладки листенца, само като част от стволовете им или като „палметни" е повсеместно разпространено в Империята, но определено е продукт, изхождащ от малоазийските работилници. Тази „нова" мода в декорирането на коринтския капител се налага през късноантониновата и ранносеверовата епоха, включително в Рим (Музея на термите, района на базилика Емилия, хиподрума в двореца на цезарите, реконструкции в Колизея) и кръглия храм в Остия (Freyberger 1990, 127-129, Taf. 45, 46). Подобни примери има и от Асклепиона в Пергам, арката и базиликата на Септимий Север в Лептис Магна, сграда М от Сиде и един детайл от агората на Смирна (Perkins 1980, 52-54, № 1, 3, 4, 8, 10, 12, pl. 13, 14, 16, 17).

Като цяло появата на „палметните хелици" в Долна Мизия, Тракия и Македония е по време на управлението на Марк Аврелий (примери от паметника на Сервилий Фабиан от Томи, построен в 161-162 г. сл. Хр.) и очевидно се изпълнява вече масово към края на II в. сл. Хр., тъй като има много примери и от пиластрови капители. Те са от Никополис ад Иструм (музеен експонат), Дуросторум (лапидарен), Одесос (два паметника в експозицията) и Сторгозия (експозиция на РИМ-Плевен, колонен капител).

Днес регистрираме вече девет центъра от Долна Мизия с коринтски капители, съдържащи редуцирани хелици - Ескус (детайлите са с непълен апарат), Сторгозия, Нове, Никополис ад Иструм, Дуросторум (детайл с непълен апарат), Марцианопол, Одесос, Месамбрия и Томи.

Редно е да отбележа факта, че основният декортивен модел за акантовия лист при тези паметници, особено що се касае за Одесос, Томи, Марцианопол и Месамбрия, е афродизийският.

Твърде сходен е акантът от големи групи капители, работени със сигурност от афродизийци, от следните градове: Лептис Магна,

---

[1] *Този капител е откирит преизползван в късноантична базилика (епископския комплекс), но датирането на детайла (Biernacki 1997, 77) в края на V - началото на VI век е много голяма заблуда. Детайлът принадлежи на римската епоха (антониново време) по следните белези: несъответствие с белезите на късноантичните капители, по Р. Каутч (Kautzsch 1936); пълен апарат - волути, хиелиции (макар и редуцирани), каулис, чашка, устна на калатоса, профилиран абак; изработка - типичния малоазийски вид на аканта, дълбоки жилки, заострени изрези. Всичко това е резбовано в ясните принципи на римската пластика от I-III в., която е очевадно различна от техниките на V-VI в.; ясно личи устната на калатоса, изработката на каулиса, чашката, абаковите стебла са също типичните за римската, императорска епоха; много специфичен момент е, че още има съвсем пресен спомен за изработката на вътрешните волути; пропорциониране - типичното за римската епоха: 2/3 от калатоса е зает от акантовите редове, а горната третина от волутите, чашките, хиелициите и абаковите мотиви. Освен това в епископския компекс има и други преупотребени детайли.*

Обр. 15. Коринтски капител от Нове - редуцирани хелици под формата на къси дъговидни листенца
Fig. 15. Corinthian capital from Novae - reduces helices shaped as short arched leaves

капители от северовата базилика (Heilmeyer 1990, 97-101, Taf. 33, Abb. 4; Perkins 1948, 59-80, fig. 8, pl. 8, 2); Рим, капители от Палацо де Сенатори и от ранния Латеран (Heilmeyer 1990, 169, Taf. 34); Остия, капители от фригидариума на форумните термите, датирани ок. 160 г. сл. Хр.; примери от Ватиканските музеи в Рим, които са определени като дело на каменоделци от Атика, но отново са в стила на афродизийския акантов лист (Freyberger 1990, 129-132, Taf. 49 a, b, d); Помпейополис, колонадната улица (Peschlow-Bindokat 1975, 373-392, Taf. 73 1, 4, 5, 74 1-5, 75).

В заключение ще резюмирам, че в рамките на римската провинция Долна Мизия се отделят съвсем ясно три хронологически групи римо-коринтски капители с пълен апарат. Те са:

Група А - началото на II в. сл. Хр. (траянова и хадрианова епоха), с представители в Улпия Ескус (храм на Юпитер) и Томи (пример от Музея в Констанца);

Група В - средата на II в. (времето на Антонин Пий), с представители от Никополис ад Иструм (пропилеите);

Група С - втората половина на II в. сл. Хр. (най-вече времето на Марк Аврелий и Комод), с представители от термите в Одесос, Археологически музей - Варна, евентуалния нимфеум в Марцианопол, Месамбрия, паметника на Сервилий Фабиан в Томи, Нове. Две по-късни реплики са ранносеверовите капители от Марцианопол и Никополис ад Иструм. Паметници от тази група има още в Сторгозия и Дуросторум.

Цитирана литература:

Бобчев 1970: С. Бобчев. Римо-коринтски капители от югозападна и северна България и мястото им в развитието на римо-коринтския капител. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 91-128.

Димитров 2003: З. Димитров. Архитектурни детайли от римската епоха (I-III в. сл. Хр.) в колекцията на Археологически музей - Варна. - Известия на Народния музей Варна, 2003 (под печат).

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град, 1, София, 1998.

Канараке 1967: В. Канараке. Археологический музей в Констанце. Бухарест, 1967.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. София, 1999.

Лилчиќ 2001: В. Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот, 1, Скопје, 2001.

Младенова 1979: Я. Младенова. Афродизийски скулптори-декоратори в Тракия. - Изкуство, 1979, 9, 45-47.

Петрова 2000: С. Петрова. Фигурални капители с орел от Мизия и Тракия. - Археология, 2000, 1-2, 13-19.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Абоба-Плиска. - Известия русского археологического института в Константинополе, 10, 1905.

Biernacki 1997: A. Biernacki. Remarks on Early Christian architectural Details Made of Proconnesian Marble and Found in Novae (Moesia Inferior). - In: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube (from the 4th to the 6th Century A. D.). International Conference Poznan, Poland (15-17 November 1995), Studies and Materials. Poznan, 1997, 71-81.

Blanckenhagen 1940: P.-H. Blanckenhagen. Flavische Architektur und Ihre Dekoration. Untersucht am Nervaforum. Berlin, 1940.

Böttger 1977: B. Böttger. Die römische Thermen in Varna. - Das Altertum, 1979, 1, 29-37.

Dimitrov 2002: Z. Dimitrov. Ionic Capitals from Nicopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 99-103.

EAA 1961: Enciclopedia dell'Arte Antica. Roma, 1961.

Ephesos 2002: EPHESOS - short guide. English edition. Istanbul, 2002.

Freyberger 1990: K. Freyberger. Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus. Mainz am Rhein, 1990.

Gerkan, Krischen 1928: A. Gerkan, F. Krischen. Thermen und Palaestren. - In: Milet, 1, 9. Berlin, 1928.

Heilmeyer 1970: W.-D. Heilmeyer. Korinthische Normalkapitelle. - Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Ergänzung 16, Heidelberg 1970.
Idil 1982: V. Idil. Korinthische Kapitelle im Museum von Izmir. - Österreichische Jahreshefte, 43, Beiblatt, 1981/82, 150-186.
Kautzsch 1936: R. Kautzsch. Kapitellstudien. Berlin, 1936.
Krencker, Lüpke, Winnefeld 1923: D. Krencker, T. von Lüpke, H. Winnefeld. Baalbek, 2. Berlin, 1923.
Kunze 1995: M. Kunze. Pergamon museum - short guide. English edition. Berlin, 1995.
Mercklin 1962: E. von Mercklin. Antike Figuralkapitelle. Berlin, 1962.
Perkins 1948: J. Perkins. Severan art and architecture at Leptis Magna. - Journal of Roman Studies, 38, 1948, 59-80.
Perkins 1980: J. Perkins. Nicomedia and the marble trade. - Papiers of the British School at Rome, 48, 1980, 23-69.
Peschlow-Bindokat 1975: A. Peschlow-Bindokat. Zür Säulenstraße von Pompeiopolis in Kilikien. - Istanbuler Mitteilungen, 25, 1975, 373-392.
Schulz, Winnefeld 1921: B. Schulz, H. Winnefeld. Baalbek, 1. Berlin, 1921.
Suceveanu 1982: A. Suceveanu. Les Thermes Romains. - In: Istria, 6. Bucarest, 1982.
Walker 1979: S. Walker. Corinthian Capitals with Ringed Voids: The Work of Athenian Craftsmen in the Second Century A. D. - Archäologischer Anzeiger, 1979, 1, 103-129.

Chronology of the Corinthian Capitals with all Details from Moesia Inferior during the Roman Period

Zdravko Dimitrov*

The Roman province of Moesia Inferior provides a big number of Corinthian capitals with all details. Their development starts in the early 2nd century and can be traced until the time of the early Severs.

The main decorative detail which indicates the chronology of the different groups of details is the so-called inner volutes - the helices of the Corinthian capital. They were made according to the existing standards and had the typical spirals until the mid 2nd century. Since then their gradual reduction begins. There are capitals from the second half of the 2nd century having not only the standard helices but three simplified versions as well. They are as follows:

- helices which have stems but do not have the volute curve at the end;
- helices which are shortened very much and are turned into hardly visible knobs being continuation of the outmost leaf of the ornament;
- „palmette" helices - the motif is replaced by palmette leaves, capping the stems.

The capitals from Moesia Inferior provide ground for discerning three very distinctive chronological groups.

Group A - it develops in the period between the reigns of Trajan and Hadrian. Its main representatives are the Corinthian capitals from the temple of Jupiter (Fig. 1) in Oescus and a capital from Tomi (Fig. 2). The acanthus leaves of these examples are densely arranged on the kalathos, and the all the helices have not only the standard shape but are also big in size, almost the size of the volutes.

Group B - it develops about the mid 2nd century, at the time of the reign of Antoninus Pius (138-161). The main representatives are the Corinthian capitals of the propylaea in Nicopolis ad Istrum (Figs. 3, 4). It is the first time when the early forms of the helices reduction appear in Moesia Inferior (Fig. 5).

Group C - it is fully developed in the late Antoninian period but its first appearance dates in the time of the early Severs. It exists in the period between the reigns of Marcus Aurelius and Commodus as well as the first years of the Severs' reign. The capitals from this group are most numerous. They come from Odessos (Figs. 6-9), Martianopolis (Fig. 10), Tomi (Figs. 11-12), Messambria (Fig. 13), Nicopolis ad Istrum (Fig. 14), Novae (Fig. 15). They all have reduced helices. In the Roman thermae of Odessos capitals with helices of the standard „old" versions exist together with the newer version - the „palmette" ones.

As stated by G. Perkins, the so-called „palmette" helices are product of the Asia Minor decorative schemes. The capitals from Tomi are even made by craftsmen from Asia Minor. Their work was copied by the local ateliers as it is evidenced by the numerous replicas of the „palmette" helices on many other capitals in the various region of Moesia Inferior. Archaeological evidence comes from Nicopolis ad Istrum, Storgosia, Durostorum, Odessos.

* *e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg*

Римска надгробна плоча от Български извор, Ловешко

Марио Иванов*

В последните десетилетия на XIX в. в река Вит, край с. Български извор (някогашно Турски извор), Ловешко е открита цяла римска надгробна плоча (Герасимов 1977, 23). Впоследствие тя е пренесена в музея на град Тетевен, където се съхранява и до днес[1]. Латинският надпис на стелата е коментиран няколко пъти: най-напред от Шкорпил (Škorpil 1894, 174-175), след това от Домашевски и Геров (Gerov 1989, 99, № 212). Продължителният престой на паметника в реката е довел до силното изличаване на буквите. Разночетенията на отделни знаци при различните автори не допринася с нищо за разбирането на текста. Безспорно е само наличието на гробната формула *D(is) M(anibus)*. Плочата е въведена отдавна в научно обръщение, но липсата на фотографско заснемане на паметника и анализа единствено на епиграфската информация от него е довело до игнорирането му в изследванията върху надгробната пластика северно от Стара планина. Въпреки скромната си епиграфска стойност, плочата от Български извор позволява интересни наблюдения в други аспекти. Изследването на нейните формални и декоративни особености допринася за по-пълната характеристика на тази категория археологически материал от гледна точка на хронологията, иконографията и художествените влияния.

Надгробната плоча от Български извор е изработена от бял варовик и има размери: височина - 2,22 м, ширина - 72 см и дебелина - около 20 см. Нейната лицева повърхност е разделена на горно релефно поле, голямо надписно поле и второ малко релефно поле под надписа (обр. 1). Цялата стела е обхванатата от рамка с ширина 13 см, стесняваща се около горното релефно поле до 10 см, украсена с бръшлянов повлек. Горното релефно поле (обр. 2) има почти квадратна форма и размери (без рамката): височина - 83 см и ширина - 78 см. Представена е *coena funebris*. Върху клине с високи облегала, заемащо цялата ширина на полето, са възлегнали три мъжки фигури с лица, обърнати към зрите-

Обр. 1. Надгробна плоча от Български извор, Ловешко
Fig. 1. Gravestone from the village of Balgarski Izvor, Lovech region

* *e-mail: slotarm@yahoo.com*

[1] *Без инвентарен номер. Благодаря на г-жа Динета Василева, директор на Градски исторически музей - Тетевен, за предоставената ми възможност за фотодокументиране на паметника.*

ля. Дясната от тях държи неясен предмет (вероятно венец) във вдигнатата си дясна ръка. В лявата ръка мъжът държи пред гърдите си съд за пиене с неопределима форма. Силно изличеното изображение на втория мъж вляво е идентично, но дясната му ръка не е вдигната. Вляво от него е разположен трети мъж в същата поза. Накрая на клинето се вижда женски бюст. В левия ъгъл на полето, върху кресло с плътни страни и висока облегалка, седи жена с лице към зрителя. Главата е покрита с част от дрехата. Тя придържа покривалото с вдигнатата си лява ръка, докато дясната е сгъната пред корема. Непосредствено вдясно от нея е изобразено малко дете, като се създава впечатлението, че жената го държи в скута си. Още по-надясно следва малък прислужник в профил надясно, който подава съд за пиене на втората мъжка фигура. До него се вижда кръгла трикрака масичка с животински крака, върху която липсва обичайното изображение на храна. Вдясно от масата има втори прислужник (с по-малки размери), обърнат в тричетвърти наляво, който също прислужва на масата. От дясната му страна, долепен до дясната рамка на полето, стои прав насреща трети прислужник, по-голям от предходния и по-малък от първия. И тримата прислужници са облечени в къса препасана туника. Поради силното изличаване на релефа от престоя на плочата във водата не могат да се отчетат повече подробности и детайли.

Под горния релеф се намира голямо надписно поле с размери (без рамката): височина - 1,05 м и ширина - 70 см. В него е разположен 13-редов надпис на латински език: D [M] / —- / /EXIICII —- / ST —- / .MII —- / .BMI —- / .VIVI —- / —- / ГП —- / ETM —- / .IVIV —- / .N —- / —- (Gerov 1989, 99, № 212). Освен наличието на гробната формула *D(is) M(anibus)*, смисълът на останалата част от текста е неясен. Доколкото може да се съди, при изписването на надписа е използван реглаж.

Второто по-малко релефно поле под надписа има размери: височина - 32 см и ширина - 70 см. В него симетрично са изобразени две пантери - мъжка (отляво) и женска (отдясно). С предните си лапи те стъпват върху устието на голям съд с две дръжки (обр. 3).

Според формалните си особености стелата от Български извор показва известно сходство с група IV, клас А, за надгробните плочи от Долна Мизия. Тя се отличава само с липсата на фронтон и обособяването на второ малко релефно поле под надписа. По-голяма е близостта на паметника със стелите от група XI, клас В, при които не се наблюдава фронтонен завършек, липсва също и второто релефно поле (Alexandrescu-Vianu 1985, 59, Fig. 1). Според класификация на Д. П. Димитров плочата от Български извор е най-близка до групата стели с фронтон, междинно поле, надписно поле и цокъл (Димитров 1942, 35-37), ако се игнорира липсата на фронтон при тук разглеждания паметник. Най-коректно изглежда причисляването на стелата към групата плочи с квадратно или правоъгълно горно релефно поле (Kopffeld) и без фронтон (Conrad 2001, 95; Conrad 2002, 106, бел. 33). Употребата на голямо квадратно или правоъгълно релефно поле в горната част на стелата е по-характерно за плочите от II и III в. Това се обяснява с факта, че от II в. все повече се засилва фигуралната украса, за която полукръглият фронтон или четириъгълното горно поле предоставят повече пространство (Conrad 2002, 107). Най-ранен пример за тази форма е паметникът на Cassius Chrestus от Нове, датиран след средата на I в. Подобни стели се срещат, като отделни екземпляри през II и III в. в Тримамиум, Трансмариска, Сацидава, Ескус и т. н. Плочите от този тип са редки по Средния Дунав, а в Северна Италия липсват почти изцяло. Това дава възможност да се предположи местното им развитие в ателието на Нове (Conrad 2001, 95). Въпреки близостта на стелата от Български извор с плочи от горепосочените типове, тук разглежданият паметник не може да се отнесе към никой от тях без уговорки.

Иконографията на изображението на погребално угощение в основното релефно поле е интересна и притежава редица особености. На първо място изпъква претрупаността на сцената с фигури, т. нар. *horror vacui*, явление, характерно за релефите от края на II в. и особено от III в. Традиционната схема на погребалното угощение е заместена от налагащото се все повече от средата на II в. (особено в провинциите) изображение на т. нар. „семейно угощение". Последното се изразява чрез въвеждането на втори, трети, дори и четвърти персонаж върху клинето, като подреждането се съобразява с възрастовата и статусна субординация на изобразените. Най-престижното и важно място обикновено е запазено за главата на семейството, за когото се издига плочата. Това е персонажът, възлегнал най-вдясно (за наблюдателя). Върху стелата от Български извор са изобразени трима възлегнали мъже и един женски бюст, в най-лявата част. Последното изображение е рядко срещано, тъй като на жената не било позволено да възляга заедно с мъжете при пируване. Когато е налице такова изображение, то става въпрос за куртизанка, която се присъединява към мъжете след вечеря (Richter 1966, 64). При разглежданата стела такова обяснение не мо-

Обр. 2. Изображение на coena funebris в горното релефно поле на плочата
Fig. 2. Coena funebris scene depicted on the upper part of the stele

же да се приеме по две причини: 1) паметникът е продукт на късна художествена традиция и 2) става дума за семейно изображение. При всички случаи, наличието на женския бюст върху клинето е много необичайно и трябва да се отдаде на неразбиране от страна на майстора-скулптор на схемата на погребалното угощение. Фигурите на тримата слуги и детето също са много на брой. Те трябва да се разглеждат като израз на *horror vacui* и са характерни за късните релефи, които не следват изработената в елинистическата епоха схема на *coena funebris*. Върху стелата от Български извор седналата жена е само една, докато при повечето плочи със „семейно угощение" обикновено присъстват две жени, поставени симетрично в двата края на полето. Възможно е в този случай функцията на втората жена да е иззета от бюста върху клинето. Друга особеност на релефа е представянето на всички главни персонажи във фронтален изглед. Разрушаването на вътрешните връзки в композицията на традиционната схема на *coena funebris* е индикация за късна датировка и демонстрира показност на изображението и обръщане на паметника „навън" към наблюдателя.

Представените на релефа мебели също притежават стойност, от гледна точка на символичната интерпретация на сцената. Клинето, върху което са възлегнали мъжките персонажи, има високи, леко извити облегалки (*fulcra*). Тази амфикефална форма на леглото е всеобщо разпространена в релефите след края на I в. (Pfuhl, Möbius 1977/1979, 361). Креслото, в което седи жената, е масивно, с висока облегалка и плавен дъговиден преход на облегалката към подлакътниците. Тази форма стол е известна като θρόνος (трон). Според изображенията, троновете се разделят на четири типа, като тук разглежданият отговаря на тип IV - трон с плътни страни (Richter 1966, 15). Формата се употребява главно за култови цели, като почетни кресла в театъра и на публични места. Троновете от този тип се налагат най-късно и са особено популярни в елинистическата и римската епоха (Richter 1966, 28). Масичката е кръгла, с три животински крака (*mensa tripes*, τρίπους). Според типологията на гръцките маси тя отговаря на тип IV, който се появява в IV в. пр. Хр. и постепенно измества останалите типове маси. В гробните релефи от елинистическата и римската епоха тази маса е постоянна форма (Richter 1966, 70-71).

Анализът на главния релеф върху стелата от Български извор показва иконографска и хронологическа близост с изображенията на *coena funebris* върху плочи от Томи. Характерно за тях е изображението на двама възлегнали мъже, като десният държи гробен венец с дясната си ръка, а с лявата - купа пред гърдите си. Вторият също държи купа, но дясната му ръка обгръща раменете на седналата вляво жена. Тази жена е заместена вероятно от женския бюст и е въведен още един възлегнал мъж. Друга жена, отдясно, се намира симетрично на първата. Между тях е поставена трикрака масичка и двама слуги. Тази стара гръцка (анатолийска) схема е характерна, особено за Кизик, в елинистическата епоха. Това е вероятният център на разпространение на тази схема както за Добруджа, така и за Македония и Тракия (Alexandrescu-Vianu 1977, 151-152). Най-ранните стели от Томи с такава иконография на *coena funebris* са от първата половина на II в. и като форма принадлежат на гръцкия тип стели. Засилената романизация довежда до възприемане на големия формат стели от римско-дунавски тип, при запазване на същата иконография. Тези паметници се датират след края на II в. и основно в III в. (Alexandrescu-Vianu 1977, 153).

В малкото релефно поле е изобразен съд с две дръжки и две пантери, стъпили с предните си лапи върху устието му (обр. 3). Подобен мотив има върху една стела от Чомаковци, където едната пантера е заменена с лъв (Димитров 1942, 64). Върху паметници от Далмация фигурира същата схема, но пантерите също са заменени с лъвове. Счита се, че това изображение е свързано с Дионисовите представи и е дошло от неговия култ в надгробната пластика, като в тази

късна епоха е използвано повече с декоративна цел (Зотовић 1995, 56). Комбинацията от ваза и фланкиращи я животни е характерна за късните плочи, при които растителният орнамент вече не излиза от съда, а е обособен в отделно поле.

Рамката на цялата плоча от Български извор е украсена с растителен орнамент. Интересно е различното третиране на горната и долната част от рамката. Отляво тя е украсена с бръшлянов повлек, докато дясната е силно обрушена и не позволява идентифициране на украсата. Рамката на горното релефно поле отвсякъде е оградена с ластар от волути и бръшлянови листа (обр. 2). Подобно различие в декорацията се наблюдава при една плоча от Монтана от края на III в. (Димитров 1942, 39-40, № 62, обр. 97 и 105). Тези различия в мотива са също индикация за късната датировка на паметника.

Определянето на хронологията на паметника е свързано с различни критерии. Поради силното изличаване на надписа, данните от него не могат да се използват. Единствено наличието на формулата *D(is) M(anibus)* индикира като *terminus post quem* края на I в. - началото на II в., когато тя навлиза в употреба. Масово се използва във втората половина на II в. и III в. (Димитров 1942, 14; Петровић 1975, 161).

От формална гледна точка, близки паралели на паметника от Български извор предлагат няколко надгробни плочи от Каменно поле, Белослатинско, Кунино и Чомаковци, Врачанско (Димитров 1942, 35-37, №№ 50-51 и 53, Обр. 85-86 и 96), Капидава (Alexandrescu-Vianu 1985,74, № 33, Fig. 4, 2) и Улпианум (Mocsy 1970, 79, Abb. 24), - всички датирани в III в.

Разгледаната по-горе иконография на *coena funebris* от хронологическа гледна точка е важна с няколко елемента - предекомпозирането на сцената чрез фронталното представяне на персонажите, въвеждането на допълнителни изображения, което превръща погребалното угощение в „семейно угощение“ и претрупаността на релефа с фигури, т. нар. *horror vacui*. Изброените особености са индикация за късна дата на стелата от Български извор, т. е. след края на II в.

Изображението на ваза с фланкиращи я животни в долното релефно поле е характерно за късните надгробни плочи от III в. и IV в., както беше показано по-горе. Подобни индикации предлага и декорацията на рамката.

Аргументите от формално-типологическа и иконографска гледна точка показват за стелата от Български извор датировка в границите на III в. Известно прецизиране на хронологията може да се направи въз основа на стиловия анализ на изображенията. Доброто пропорциониране на стелата като цяло, старателното изработване на растителния орнамент, украсяващ рамката, както и общият вид на надписа говорят в полза на по-ранна дата. Самите изображения в релефните полета също се отличават с добри пропорции, въпреки схематичността си. Човешките фигури са по-скоро стройни и фини. Не се наблюдава характерната за късните релефи скъсеност на телата и масивност на главата. Предвид така очертаните художествени качества на релефа, посочените паралели и разсъждения, плочата от Български извор трябва да се датира в първата половина на III в. Всяко по-нататъшно конкретизиране на хронологията би било рисковано.

Значението на тук разглеждания паметник не се ограничава само до вече изброените характеристики. Символната стойност на релефното изображение на погребално угощение не бива да се пренебрегва, въпреки популярността на мотива и непрестанното му възпроизвеждане върху гробните плочи. Обичаят на възлегнало пируване се извежда от художествената традиция на източните монархии. За най-ранно изображение с този мотив се счита релефът на Ашурбанипал от VII в. пр. Хр. Тази чисто владетелска привилегия се възприема в следващите векове от малоазийските гърци и чрез тях преминава в целия гръцки свят (Dentzer 1971, 215). Изработването на устойчива иконография е дело на гърците в Атика през класическата епоха, като изображението на възлегнало угощение първоначално е имало култова употреба и било запазено за героите. От края на класическата и особено в ранноелинистическата епоха се налага употребата му в погребален кон-

Обр. 3. Изображение на две пантери, фланкиращи съд, в долното релефно поле на плочата
Fig. 3. A scene on the lower part of the stele representing two panthers flanking a vessel

текст, която напълно измества предишната култова роля на релефите (Tönges-Stringaris 1965, 58-62). Създадените в елинистическата епоха схеми на *coena funebris* се репликират в продължителен период от време, за да бъдат възприети от римската гробна пластика. Първоначалното значение на хероизиране на покойния постепенно се профанизира, вследствие масовата употреба на изображението. Наследената от римляните иконография, мултиплицирана почти без изменения до средата на II в., постепенно е била лишена от съдържание. Изобразяването на погребално угощение в тази късна епоха трудно би могло да се разглежда само като желание за хероизиране. Много по-голяма стойност за провинциалното население е имала чисто формалната демонстрация на пируване върху клине, придружена от показността на скъпата мебелировка и съдове (Noelke 1974, 558). Не е случайна употребата на красиво изработени легла, маси с животински крака и тронове, чиято представителност е утвърдена от практиката. Хероичното начало до голяма степен е туширано от желанието за репрезентативност на новоиздигналите се граждани. Манифестирането на материално благополучие, съчетано с придобитите граждански права (особено след 212 г.), стоят в основата на самочувствието на гледащите право в зрителя лица от релефите с погребално угощение. В тази връзка, като индикация за материалното състояние на притежателя на стелата, би могло да се разглежда и желанието за представяне на повече персонажи върху изображенията със „семейно угощение" (Cremer 1991, 78). Последна проява на тези тежнения в общественото съзнание е масовата замяна на безличните глави по релефите с портретни изображения, които, въпреки своята схематичност и конвенционалност, представляват израз на лично достойнство и нараснало съзнание за персонална себестойност на починалия.

Последният проблем при изследването на стелата от Български извор е този за ателието, което е произвело паметника. Подобно на по-горе приведените паралели, тук разглежданата стела притежава много синкретични елементи. От една страна, формата, размерите и надписа на паметника отговарят на римските стандарти. От друга страна е използването на *coena funebris* като основен релеф и то в иконография, характерна за Томи, а в по-далечен план - за Кизик. Подобен синкретизъм се наблюдава и при други стели от граничните области между Мизия и Тракия (Димитров 1942, 83, 103). Явлението отразява един късен етап в художественото развитие на вътрешните райони, когато романизацията се налага не толкова под въздействието на римските легиони, а по-скоро като резултат от една новообразувана градска провинциална култура, в която малоазийският елемент има равностойно участие. При Български извор, като граничен пункт на Сердикийската територия, вероятно е съществувало селище, в което в III в. работи каменоделско ателие, обслужващо нуждите на местното население. Граничното положение и активността му в една късна епоха са обусловили изработването на този синкретичен тип стели, отразяващи характера на провинциалната римска култура.

Цитирана литература:

Герасимов 1977: Т. Герасимов. Тетевенският край в древността. В: Тетевен. София, 1977, 9-25.

Димитров 1942: Д. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. София, 1942.

Зотовић 1995: Р. Зотовић. Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације. Ужице, 1995.

Петровић 1975: П. Петровић. Палеографија римских натписа у Горњој Мезији. Београд, 1975.

Alexandrescu-Vianu 1977: M. Alexandrescu-Vianu. Le banquet funéraire sur les stéles de la Mésie Inferieure: Shemas et modéles. - Dacia, n.s., 21, 1977, 139-166.

Alexandrescu-Vianu 1985: M. Alexandrescu-Vianu. Les stéles funéraires de la Mésie Inferieure. - Dacia, n.s., 29, 1985, 1-2, 57-88.

Conrad 2001: S. Conrad. Die Grabstelen der Provinz Moesia Inferior. Zeugnisse der Romanisierung an der unteren Donau. - In: British Archeaological Reports. International Series, 921. Oxford, 2001, 91-113.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von *Nicopolis ad Istrum*. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 104-114.

Cremer 1991: M. Cremer. Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 1. Mysien (Asia Minor Studien, 4). Bonn, 1991.

Dentzer 1971: J.-M. Dentzer. Aux origines de l'iconographie du banquet couché. - Révue archéologique, 1971, 2, 215-258.

Gerov 1989: B. Gerov. Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum reper-

tae). Serdicae, 1989.
Mocsy 1970: A. Mocsy. Geselschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest, 1970.
Noelke 1974: P. Noelke. Unveröffentlichte Totenmahlreliefs aus der Provinz Niedergermanien. - Bonner Jahrbücher, 174, 1974, 545-560.
Pfuhl, Möbius 1977/1979: E. Pfuhl, H. Möbius. Die ostgriechischen Grabreliefs, 1-2, Mainz am Rhein, 1977-1979.
Richter 1966: G. M. A. Richter. The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans. London, 1966.
Tönges-Stringaris 1965: R. Tönges-Stringaris. Das griechische Totenmahl. - Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts, Atheinische Abteilung, 80, 1965, 1-98.
Škorpil 1894: K. Škorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. - Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich, 17, 1894, 170-224.

A Roman Gravestone from Balgarski Izvor, Lovech region

Mario Ivanov*

The paper aims at studying a Roman gravestone (stele), which was found in the 19th century in the Vit river near the village of Balgarski Izvor. The find was brought to the Museum of History in the town of Teteven where it has been kept until the present. The Latin inscription on the stele was commented upon many times from an epigraphic point of view. Due to its stay in the river it is highly damaged and provides scarce information.

The gravestone (Fig. 1) is made of limestone and has the following dimensions: height - 2,22 m, width - 0,72 m and thickness - 0,20 m. Its face is framed by floral ornaments and is divided into three parts. The upper part (Fig. 2) has almost quadrangular shape and *coena funebris* depicted on it. Three lying man and a female bust are depicted on a bed. A woman is sitting in front of the bed to the left, and at her right side there are three servants (not equal in size) around a trivet table. The highly damaged inscription consisting of 13 lines is situated in the middle part of the stele. There are two panthers and a vessel with two handles between them depicted on the lower part of the stele (Fig. 3).

The stele from Balgarski Izvor does not fully fit any of the existing typologies. It most resembles the stelai with quadrangular or rectangular upper part, without a pediment.

Different methods have been used to define the date of the monument. Several gravestone found in the region are similar to the one from Balgarski Izvor. The observations on the iconography of *coena funebris* as well as the stylistic peculiarities of the relieves also contribute for solving the problem with the date. The monument could be dated to the first half of the 3rd century.

The analysis of the relief images reveals their symbolic value. The wish for heroization expressed through the scene of the funeral feast is replaced to a greater extent by pure rational motives. The ritual of the feast while lying on the bed, the depicted rich furniture and vessels, the presence of many servants and members of the family are meant to reveal the socio-economic status of the stele's owner. The iconography of *coena funebris* gradually acquired new meaning - to show the social status of the deceased person.

The gravestone from Balgarski Izvor is a product of a local stone-carving atelier. Its style is a mixture of Greek and Roman elements. This is a result not only from the marginal position of the site at Balgarski Izvor, which was situated between the provinces of Thracia and Moesia Inferior but also from the characteristics of the provincial Roman culture in the 3rd century.

* *e-mail: slotarm@yahoo.com*

Владетелската църква на Велики Преслав

Маргарита Ваклинова, Ирина Щерева, Снежана Горянова,
Мария Манолова-Войнова, Петър Димитров*

Възвишението, известно с името „Сарай Ери", станало най-рано обект на интерес от страна на изследователите на втората столица на България през IX-X в., Велики Преслав, се проучва повече от едно столетие. В последните четири десетилетия, ежегодно и системно, методичните разкопки извадиха на бял свят най-значимите за столичния град постройки, свързани пряко с българските владетели - техните палати, както и много факти за цялостното развитие на българската история и култура през Средновековието. В продължение на години неразкрити докрай оставаха източните периферии на възвишението, с леко наклонен към изток терен, на който не личат останки от строителство. Продължителното обработване на земята е заличило всякакви следи от по-стари съоръжения там. През 70-те години е започнало разкриването на голям некропол от късния период на средновековието и под него - останки от голям площад, разположен пред източната фасада на Тронната палата. Открити са и следи от съоръжения от XI-XIII в. върху настилката от каменни блокове на самия площад. Но тази част от терена на дворците винаги е представлявала особен интерес от друга гледна точка. При североизточния ъгъл на Тронната палата, в сондажите за проверка на нейните основи и при изясняването на нейния план от север, с откриването на входните части, става ясно, че има строежи, издигнати преди окончателното оформяне на комплекса на главните дворцови сгради. При преустройствата, направени в изпълнение на концепцията за облика на центъра в столичния град, те били разрушени, за да се издигнат новите сгради. Хронологията, планът и характерът на строежите представят изключително важен факт от живота на това място и биха могли да дадат отговор на множество неизяснени въпроси (обр. 1).

Това беше мотивът да се продължи проучването на терена източно от дворците и да започне разкриването на монументален градеж, чието значение за вековете на християнско посвещение на България е изключително. Там се разкриват останките от християнски храм, както изглежда свързан със светската и религиозна власт на държавата за периода, в който Велики Преслав е неин център.[1]

Проучванията не са завършени, но значението на откритието и известните вече факти дават основание резултатите да бъдат представени в предварителен вид.

Сравнително добре запазените (за състоянието на руините във Велики Преслав) останки от сградата заемат пространството на разстояние 30 м североизточно от главните дворцови постройки (Тронната палата и владетелското жилище), в центъра на втората българска столица. Те са разположени на най-представителното място в столичния център, върху сравнително равната двульосова тераса (Евстатиев, Рашев 1981, 24-29). Главните дворцови сгради и храмът се намират на, вероятно, централния, настлан с блокове, градски площад.

При издигането на църквата били унищожени части от основите на монументална сграда. Тя не е съществувала при реализирането на цялостната концепция за застрояване на дворцовия център. Според наблюденията върху хоризонталната и вертикална стратиграфия и подробностите в плана, може да се допусне, че постройката, чиито стени били демонтирани, е дворцова и принадлежи към предстоличния период (Ваклинова и др. 2002, 117-118; Ваклинова и др. 2003, 126-128).[2]

---

* *Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: aim-bas@techno-link.com*

[1] *Проучванията през сезон 2003 г. дадоха особено добри резултати, тъй като значителни по обем средства отпусна Фондация „Развитие на българската наука" при БАН. Допълнителни възможности създаде и активната работа на студентите-практиканти от Варненския свободен университет. Заснеманията бяха извършени от отдел „Фотограметрично, геодезично, фото и видео документиране" на НИПК. Средства за консервационно-реставрационни дейности бяха отпуснати от Министерство на културата и Община Велики Преслав. Активната намеса позволи да бъдат съхранени за бъдеща България останките на този забележителен паметник.*

[2] *На Националната конференция, посветена на Преславската култура, проведена през май 2003 г. във Велики Преслав, резултатите и изводите във връзка с проучването на тази сграда бяха изнесени от М. Ваклинова и И. Щерева в доклад: „За предисторията на Преславския дворец".*

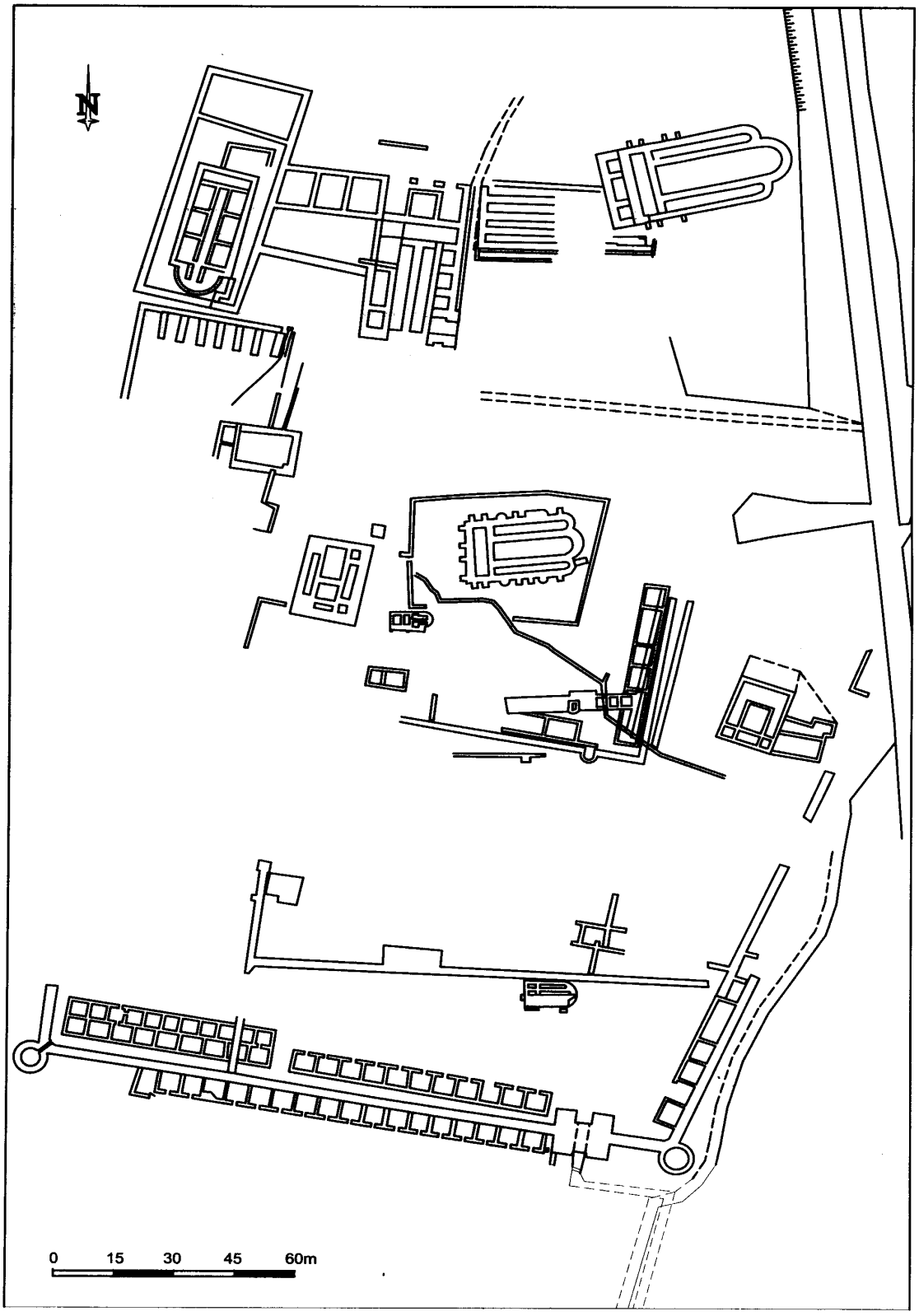

Обр. 1. Велики Преслав. Обща ситуация на проучените строежи във Вътрешния град
Fig. 1. General plan of the excavated buldings in the Inner town of Veliki Preslav

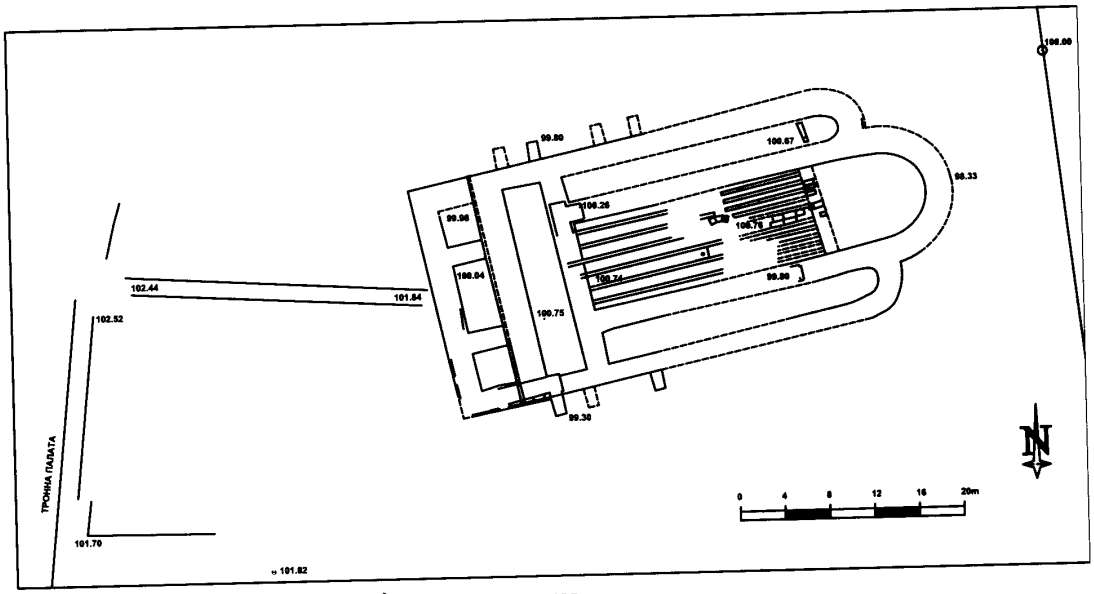

Обр. 2. Велики Преслав. План на владетелската църква
Fig. 2. Plan of the royal church in Veliki Preslav

Ако се съди по разкритите до сега части от сградата (обр. 2) и очертаните планово-конструктивни особености, църквата е базилика с екзонартекс, нартекс, три кораба, обширно и дълбоко предолтарно пространство, завършващо с три апсиди. Надлъжната ос на храма има отклонение около 20° в посока североизток - югозапад. През 2003 г. са разкрити западното, част от централното и предапсидното пространство. Очертан е размерът на основния строеж с трите му апсиди на изток. Не са разкрити изцяло основите на външните стени и стилобатите, средните части на сградата и очерталите се допълнителни стени към север и юг. В проучените части е достигнато подово ниво, но не е известно да има останки от по-ранни строежи под тях и в какво съотношение са те помежду си. Установяването на тези факти има изключително значение за стратиграфията и хронологията на живота в този район на столицата, за историята на нейния център, особено във времената, предшестващи превръщането на аула в столичен град, а това място - в най-важното средище на държавната и религиозната власт. Ред подробности от конструктивен и хронологически характер предстоят да бъдат уточнени чрез сондажи.

По архитектурно-конструктивни данни засега са установени два значими строителни периода. Интервалът между реализацията им все още не е изяснен, но и двата принадлежат на ранното средновековие. Имат сходни строителни особености и са обвързани от обща концепция за вида на сградата. Откритите материали в насипите, върху руините на постройката и около нея (печати, монети, керамика), както и съоръжения, свидетелстващи за използването на терените за други цели, когато Преслав вече не е столица (гробове, пещи и др.), определят края на използване на църквата в известния ни вид, към средата на 60-те години на XI в.

Първият етап от изграждането на храма засега хипотетично може да се свърже със строителството на монументални църковни сгради във втората половина на IX в., по програмата на княз Борис-Михаил след християнизацията на България. По същото време са издигнати Голямата базилика в Плиска, групата църкви в Преслав (т. нар. Дворцова църква, базиликите при Гебе клисе, Сакалова могила, Стамбол йолу), базиликата „Св. Ахил" в Преспа, църквата на манастира при Равна, вероятно тази в манастира в местността Теке Караач при Варна и др. (Дончева 2003).

През първия строителен период храмът включва конструкция без външен притвор (екзонартекс). Дължината на сградата в този период била 42,10 м при ширина 21,10 м - съотношение 2:1. Преди да бъде построено външното преддверие, от църквата е водила улица към Тронната палата. Следи от нея се забелязват в профила на напластяванията западно пред фасадата на екзонартекса, на около 70 см под нивото на настилката на Източния площад. Като ниво на съоръжаване, улицата се свързва с нивото на изграждане на първоначалната комуникация, между северната порта и вероятно входа на Тронната палата, преди изграждане на нейното мону-

Обр. 3. Западната част на църквата
Fig. 3. The western part of the church

ментално преддверие от север[3]. Тя представлява част от вътрешната улична мрежа между сградите в началната градоустройствена схема на преславския дворцов център.

Притворът (нартексът) е еднопространствен и от него през входове в източната му стена се е влизало в корабите. Следи на вход от юг се виждат при югозападния ъгъл. Друг вход, вероятно симетричен, е имало и от север. Входовете от запад не могат да се установят. Нартексът е плитък 3,20 м, докато западният му, външен за сградата, зид има четириредов цокъл с дебелина 2,70 м, от който започва суперструкцията с дебелина 2,30 м. Останалите му стени са дебели в основата 2,10 м, а в суперструкцията 1,40 м. Подът на преддверието е застлан с големи мраморни плочи върху изравнителен нееднороден насип. В този насип, вероятно по-късно, може би след превземането на града от византийците, когато сградата загубила своето значение на катедрален храм, започнало вкопаването на гробове, някои от които ограден с изправени камъни. От тях все още само шест са разкрити в северната част на притвора. Те принадлежат на мъжки и женски индивиди на възраст от 18 до 42 години. Костите са в анатомичен порядък и сравнително добре запазени. В гробовете не са открити предмети. Няма следи от отваряне или разрушаване. При наблюдението става ясно, че жълтеникавият на цвят насип под мраморните плочи на настилката и над скелетите произхожда от място, където по всяка вероятност е имало ателие или изхвърляли отпадъци и бракуван от обработка на кост, материал. В насипа на гробовете се намират части от пластинки за инкрустации, рамки, клинчета и други костени предмети. В южната част на притвора личат очертания на гробове, чиито ограждащи камъни стърчат над нивото на настилката. Тяхното разкриване и датиране вероятно ще даде нова информация в исторически аспект за използването на тази част на сградата.

Наосът е разделен на три кораба от стилобати с дебелина в основите 2,10 м, каквато е дебелината в субструкция на северната и южната външни стени. Дебелината на суперструкцията 1,40 м е установена по запазени части и следи от градежа. Между източната стена на притвора и северния стилобат е запазено оформлението на югозападния ъгъл на северния кораб. Там се вижда устой на стълб от

[3] *Разкриването на периодизацията на тази част от комплекса е резултат също на работата в последните години. Проучванията продължават.*

блокова зидария със страна 1,28 м, в чиито ъгли от източната страна има две изземвания (8 х 8 см). Така е оформено началото на аркираните отвори, вероятно върху зидани стълбове, между централния и северния кораб на сградата. Нападали камъни от градежа на същите устои се откриват в насипа, запълващ изкопите след демонтажа на градежа на стилобата, в посока изток и очевидно принадлежат на други стълбове в редицата. Върху запазената блокова зидария на цокъла, в източния край на южния стилобат, на границата между централната апсида с предапсидното пространство и южната апсида, е запазен хоросанов отпечатък от спойката за първия ред на такъв с отнети ъгли стълб. Вероятно същия бил видът и размерът им за двете редици, разделящи наоса на три кораба.

Съотношението между централния и страничните кораби, в чист размер, между очертанията на стилобатите, е 3:1. Ширината на централния кораб е 10,45 м, измерена между централните надлъжни оси на стилобатите. За страничните кораби, от вътрешното лице на външните стени на базиликата до централните оси на стилобатите, ширината е 3,50 м. В никоя от известните досега постройки от същия период няма такава пропорция. Съотношенията са 2:1, 4:3, 3:2, 5:3 (Дончева 2003, 99-100), но до подобно рязко стесняване на страничните кораби не се достига.

Източната част е оформена от трите очертания на апсидите - южната от тях сигурно е кръгла и отвън, каквито най-вероятно са били и другите две. Външните очертания на централната апсида още не са разкрити, защото в най-добрия случай са запазени до нивото на долния ред на цокъла. Така не може да се определи, дали във височина (или поне централната) те имали многостенно оформление. Прави впечатление характерната и за други църковни сгради във Велики Преслав голяма разлика в размерите на централната и двете странични конхи на апсидите, които са плитки и слабо изявени. Централната апсида се издава към изток на 6,50 м в сравнение със страничните. В това отношение най-очебийна е приликата с т. нар. Дворцова църква (Овчаров, Аладжов, Овчаров, 1991, 13-28). Съществена разлика има и в установената досега дебелина на цокъла на централната апсида, който е специално подсилен (2,50 м). Всъщност основата там е вкопана в най-ниската част на заетия от църквата терен и това именно наложило подсилването.

Обр. 4. Югозападен ъгъл на екзонартекса с останки от двустъпални ниши
Fig. 4. The southwestern corner of the exonarthex and the remains of double-step niches

През втория строителен период е построено външното преддверие (екзонартекс) (обр. 3). Неговите стени застъпват частично цокъла на западната стена на притвора. Дълбочината на екзонартекса от запад към изток е 3,25 м. Той е триделен, с оформени от север и юг две почти квадратни помещения (3,25 х 3,50 м), които може би са основи на кули на фасадата на сградата. Не е запазена настилка на подове, но се разкриха части от строителни нива и отчасти запазеното подово ниво на северното помещение, където се набелязва пласт от обгоряла трамбована пръст и началото на овално по форма съоръжение, може би от устои за вита стълба към горните части. Данни за разчленяването с аркирани ниши на фасадите за първия период на сградата няма. Затова пък такива, в които били разположени прозорци и входове на пристроения екзонартекс, се виждат добре от юг и югозапад. Нишите са плитки, двустъпални и оформени с грижливо изрязване на ъглите в каменните блокове (обр. 4). Такова моделиране на фасадите характеризира зрелия период от формиране характера на преславския архитектурен стил. Специфичен пример са и плитките неразчленени притвори с входове, към които се подхожда през дълбоки, фланкирани от стенички портици (подобно на базиликата в м. Гебе клисе). Откритата в насипа на централната част база с големи размери насочва към идеята, че там е била оформена дълбока, подобна на тази в Тронната палата, входна част - пропилеи с аркиран върху колони вход. В същия насип се откри ключов камък от свод с форма на издължен трапец, с височина 76 см и ширина - 12 см (долу) и 32 см (горе). В югозападното помещение е врязана яма, където след разрушаването на екзонартекса се откри заедно с други материали и част от варовикова колона, покрита с релефна мрежа от ромбове, някои оцветени в червено и синьо.

Улица откъм Тронната палата достига екзонартекса. Тя е прокарана върху трасето на по-старата улица, повдигната на друго ниво. Широка е 1,50 м, настлана с доста разнород-

ни каменни плочи. В първоначалния си вид била от правоъгълни блокове, запазени сега само на места.

Външните лица на северната и южна стени на сградата имат в западните си части контрафорси дълги 1,70 м и дебели 90 см. Четири са разкрити към северната фасада, а три - към южната. Разстоянията помежду им не са равни, вероятно има определена система при тяхното разположение, която ще се установи при бъдещи проучвания. Подобни стени са известни към източната част на църквата на манастира при Равна (Георгиев 1985, 71-96), докато системата от контрафорси на Дворцовата църква има друг характер.

Макар и запазена в руини, църквата е изключителна монументална постройка и следва най-добрите строителни традиции на ранното българско средновековие, като напомня характера на грандиозните строежи в първата столица Плиска. Високият четириредов цокъл, граден с добре обработени варовикови блокове от местен камък (вероятно от старите кариери при с. Троица), се открива в различна степен на запазеност. От изваждането на материала за преупотреба в турски строежи в Шумен и в самия Преслав са останали добре очертани гнезда. На места в материковата страна на изкопа още личат отпечатъците от извадените блокове. Някои, вече демонтирани, са толкова големи по размер, че били изоставени от грабителите до извивките на апсидите. В южната част на притвора, в екзонартекса и в западната част на северния кораб са запазени и части от суперструкцията.

Градежът на църквата е блоков, подобно на другите представителни градежи, свързани с началното оформление на дворцовия комплекс. Извършен е много прецизно в *opus quadratum* от блокове със среден размер 1,00 х 0,50 х 0,50 м, от крехък порьозен варовик със светлоохров оттенък. Те плътно се допират един до друг, като фугите с бял хоросан едва личат.

Основите от редове ломени камъни и речни волутъци, споени с глина, са дълбоки до 1,90 м. Отгоре са заляти с тънък пласт бял хоросан, след което следват цокълните редове от блокове. Подобна е конструкцията на основите и в Дворцовата църква. В новоразкритата постройка засега не са регистрирани пилоти. Най-дебел е цокълът на западната стена на притвора (2,70 м), която била външна стена на сградата през първия строителен период. Дебелината на тази западна стена във височина се определя към 2,30 м по запазените части от суперструкцията и по отпечатъците от долния ред. Стените на апсидите са дебели към 2,50 м в основата, както може да се предположи по маркираните

Обр. 5. Останки от пода в opus sectile в централния кораб
Fig. 5. The remains of the floor in opus sectile technique in the central nave

части в началото на извивките и на челото. При всички останали стени дебелината на цокъла е 2,10 м, а на суперструкцията около 1,40 м (за външните стени към 1,80 м). Такава е основата и на стилобатите за аркатурата, разделяща трите кораба. Допълнителни сондажи за проверка и установяване характера на фундамента на стените ще се направят при следващите проучвания.

Височината на сградата е била внушителна. Доказателство за това е разположеният наблизо огромен масив на Тронната палата, изчислението на чиято височина до билото на покрива достига 21 м. За голяма височина свидетелстват масивното фундиране на църквата и дебелината на стените, предназначени да понесат значителна тежест на конструкцията. Прави впечатление липсата на данни за употребата на тухлен материал, дори при изграждане арките на отворите. Високи сгради в Константинопол се строят именно от времето на втората половина на IX в., в епохата на император Василий I, когато се говори за ***високи*** палати и църкви в Преславския дворец.

Като изключим монументалността и размерите на храма, друга негова забележителност са сравнително добре запазените, с възможност за възстановяване на композиции и структура, подови настилки. Те са замислени и изпълнени съобразно архитектониката на сградата. Композицията им, материалите и общата идея са много изискани и отразяват единна декоративна концепция. Мозаечните елементи, или поне част от тях, са работени на място, както е известната практика от други представителни строежи на столицата. Недовършени елементи за настилки се откриха в насипа на строителното ниво, запазено в северния кораб.

По съхранените части от настилки в нартекса и страничните кораби става ясно, че подовете им са върху доста небрежно напра-

Обр. 6. Фрагмент от мозаечния под в opus sectile
Fig. 6. Fragment of a mosaic floor in opus sectile technique

вена подложка или по-скоро сипкав насип с жълтеникав цвят. Върху нея са монтирани бели мраморни плочи с различни размери - правоъгълни, квадратни или тесни рамки за бордюрите около стените. В централния кораб мозайка *opus sectile* е съчетана със същите мраморни плочи (обр. 5), но върху подложка от розов хоросан, примесен обилно със счукана тухла. На мястото на входа от притвора към наоса има останки от розов хоросан - подложката на преминаващата върху разделителната стена настилка от централния кораб. На разстояние 12,70 м от стената на притвора към изток подът е разделен на шест успоредни ивици с ширина 25-30 см, разположени на 1 м една от друга. Пространството между тях е настлано с бели мраморни плочи. Ленти *opus sectile* образуват плетеница от правоъгълни, квадратни, триъгълни и Г-образни елементи (обр. 6). Те са изрязани от проконески мрамор с полирана повърхност, триъгълниците и кубчетата - от зелен мрамор, бреша, сивкавозелен и виненочервен камък, шист (често използван за настилките в Преслав). Рядко има червени кубчета от порфир. Те са монтирани в здравия розов хоросан и след това полирани. Тази композиция завършва на изток с напречен пояс от бели мраморни плочи, широк 1 м. Източно от този пояс настилката продължава към предапсидното пространство в същата композиция още 7,20 - 7,50 м, но с разлика в размерите и ритъма. Това пространство е прекосено в центъра от широка (1 м) лента от два реда бели мраморни плочи с посока запад-изток, вероятно оформяйки солеята. От двете ѝ страни ритмично са разпределени по пет ивици с мозайка *opus sectile*, с мотив „плетеница". Тук те са широки 30-35 см, разделени на по 40 см от бели мраморни плочи. Мотивът на подовата мозайка не е характерен за известните паметници от Велики Преслав. Напоследък се откриват части от подобни композиции в църквата на манастира до Варна (местността Теке Караач), откъдето произхождат печати на княз Борис-Михаил.[4]

Напълно са унищожени подовите настилки в апсидите и предапсидното пространство. Множество елементи от мозайки *opus sectile* с други комбинации и разновидности на формите - дъговидни, листовидни, ромбове, триъгълници с различни размери (обр. 7), които се намират в насипите на подовите нива, особено в страничните кораби и около северната част на екзонартекса, дават основание да се предполага, че в галериите и в другите части на сградата имало подови настилки с разнообразни мотиви. Особено впечатление прави изработената от червена бреша кръгла плоча с диам. 60 см, която представлява център на композицията в подовата настилка. Подобни плочи са използвани като омфалос (ὀμφαλος) - място, където според официалния византийски церемониал, в главния храм е заставал императорът при коронация. Такъв е запазен в „Св. София" в Константинопол, на пода пред апсидата, в югоизточния ъгъл на централната част на храма. Подобен омфалос имало и в *Νεα* на император Василий I (Labarte 1899, 89, 114). Заедно с преславския омфалос е намерен добре запазен къс от настилка в бяло и червено между квадрати и триъгълници, мотив познат в по-груба изработка от други сгради в Преслав (дворците, Кръглата църква, църквата на манастира в местн. Тузлалъка (Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 57; Овчаров 1981, 36-43). Изработката е на изключително високо техническо ниво, с полирана до блясък повърхност.

Не се знае, дали останките от две бази за колони и части плътен хоросан от зидария, открити във вътрешността на сградата на подходящо за амвона място, всъщност го маркират. Още при първия оглед, направен от височината „Сарай-Ери" към периферията на която е църквата, е извадена платформа от амвон, съхранявана сега в двора на археологическата база във Велики Преслав. Не е изключено, като се има предвид материала, от който е изработена (проконески мрамор), и типът на амвона (датиращ от около 500 г. от н. е.), тя да е донесена от някоя голяма ранновизантийска църковна постройка, подобно на други декоративни материали от Марцианопол (Девня), за да бъде преизползвана именно тук. Затова, че била предназначена за тази сграда, говорят размерите (1,76 х 1,50 м), материалът, използван в големи количества в декорацията на църквата и това, че амвонът е бил с двойна стълба. Подобен на него, макар не така луксозен и представи-

[4] *Благодарим на проф. К. Попконстантинов и д-р Р. Костова за информацията, която ни предоставиха.*

телен, бил амвонът и на Кръглата църква. Това показва, че именно такъв тип амвони били използвани в интериора на преславските постройки. Фактът, че платформата е открита източно от дворците (Шкорпил 1930, 194, табл. XI, обр. 2; табл. IX, обр. 11), на предполагаемото място на този храм, също насочва към подобна хипотеза.

Към новооткритата постройка могат да бъдат отнесени сведения, като оставените ни от Тудор Доксов в неговата приписка към „Александрията", датираща към 907 г. издигането на „светата нова и златна църква" от владетеля Симеон при устието на Тича. Още не знаем и дали около тази толкова важна за живота на столицата църква не е било едно от средищата на книжовността.

Двама византийски хронисти са оставили сведения за драматичните за Преслав и българската държавност събития от 972 г., когато войската на Йоан Цимисхи завзема българската столица. Единият, Лъв Дякон, описва триумфа на императора, който заедно с инсигниите на българските владетели отнесъл на предназначената за самия него колесница особено почитаната икона на „Божията майка - защитница на града", снемайки по този начин сакралната защита от държавата (ГИБИ, 5, 1965, 274). Това знаменателно за триумфиращия император събитие, освен описано в слова, е показано и на миниатюра, илюстрираща текста към победата в Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица (Божков 1972, 113, 222, обр. 67). За това, какво значение имала иконата, говорят и репликите на иконографията ѝ на Богородица Умиление в образците на преславската рисувана икона (Тотев 1988, обр. 38, 39).

Иконата-покровителка е принадлежала по всяка вероятност на главния храм в столицата, а тази роля за новооткритата църква потвърждават нейното местоположение, размери, връзка с главните дворцови сгради, монументалност на строежа и лукс на украсата. Прави впечатление, че сградата имала значително отклонение по надлъжната ос 20° на североизток. Използвайки изработена вече схема (Гатев 1985, 126, обр. 50) за близък до предполагаемия за издигането на църквата период от средновековието, това отклонение отговаря на евентуално залагане основите на сградата около месеците април-май или август. Може да се напомни, като хипотеза, че именно през август е особено почитания празник Успение от Богородичния цикъл. Обичай е полагането на основите на църква да се свързва с почитания в нея свят персонаж. Други причини за такова отклонение в строежа не би могло да има, предвид възможността да бъде ориентиран и обвързан с общата композиция на дворцовия ком-плекс, към който има пряко отношение.

Много са сходствата, особено в добавянето на външно преддверие от запад, ограждането на двор, дори характера на сградите, които показват, че в дворцовия център се е пристъпило към цялостно обновление. Това засяга и другата сравнително голяма, макар и с по-скромни размери, издигаща се в близост църковна постройка - т. нар. Дворцова църква (Овчаров и др. 1991, *passim*). Този начин на декорация е прилаган не само при коментираните постройки, но и в другите, граждански по облик и функции сгради в комплекса на дворците. Еднакви са характерът, стилът, както и използваните материали. Различни особености от конструктивно и техническо естество показват, че двете сгради с култово предназначение били издигнати в един или близък по време период. Сравнението на ред подробности, познатите строителни методи, средства и материали, само потвърждава това впечатление.

Наред с множество различни проблеми, бъдещите проучвания ще ни изправят и пред този: дали в новооткритата сграда - „полусъборената базилика в Преслав" - е отслужена великденската литургия на 13 април 972 г., след падането на града, според желанието на византийския император Йоан Цимисхи?

Значим е въпросът и за хронологията на отделните етапи и периоди от изграждането на отделни части на сградата и нейното използване. Подчертаните сходства с Дворцовата църква се продължават и от други аргументи, които също дават възможност за ориентация. Известните примери от архитектурата на преславските църкви предлагат срав-

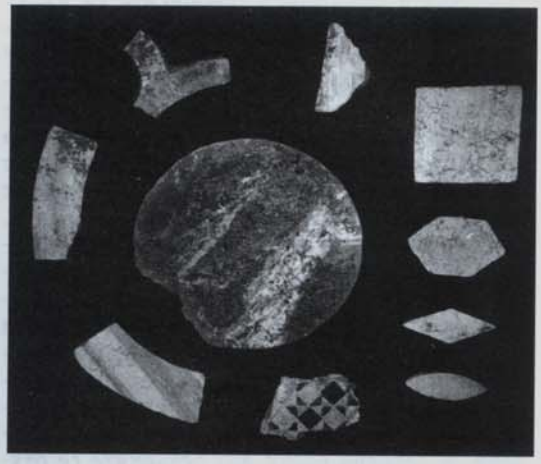

Обр. 7. Елементи от мозайка opus sectile, запазен къс от композиция и омфалос
Fig. 7. Elements of a mosaic in opus sectile technique, a preserved piece of a composition and an omphalos

нение по отношение изграждането на кули в двете крила на нартекса или екзонартекса (Патлейна, Виница, Кръглата църква), на аркиран портик или оформяне на плитки едно- и двустъпални ниши за моделиране на фасадите (Аврадака, Селище № 4, Виница). Този тип преобразувания се свързват с времето на цар Петър и неговите строежи след 927 г., но едва след завършването на проучването може да се появят възможности за повече разсъждения и нови изводи.

Поради това, че църквата е в периферията на могилата, тя била системно разрушавана и ограбвана. За това, че е имала великолепна украса говорят не само подовите мозайки, а и запазените късове от мраморна и варовикова архитектурна декорация - капители, бази, облицовъчни плочи и парапети, споменатите части от колона с мрежа от релефни ромбове, оцветени в синьо и червено. Използването на колонки с инкрустации засега се регистрира с листовидни апликации от кост и една от алабастър. Не е изключено от тук да произхождат и част от парапетните плочи с растителни мотиви и кръстчета, известни ни от случайни находки в тази част на града, преизползвани в сгради от турската епоха в Шумен и разнесени в близката и далечна околност, всички събрани и описани още от К. Шкорпил (Шкорпил 1930, 183-275).

Постройката се характеризира с единство в строителния и декоративен замисъл. В насипите и върху камъни от зидарията са запазени късове мазилка с останки от стенописи, изработени в техника *al fresco*. Тоновете са различни - нюанси на червено, охра, много тъмнокафяво до черно. Личат мазки, които могат да принадлежат на драперии, може би свързани и с образи. Стенописите са върху естествения кремав фон на мазилката. В насипа се откриват ограничен брой смалти от стенна мозайка, каквато очевидно е облицовала високите зони. Цветовете им са светлозелено, синьо, жълто, златисто. Представата за украсата може да допълнят все още оскъдните следи (3 фрагмента от плочки) от белоглинена преславска рисувана керамика. Оловните късове, открити в изобилие в насипите около стените и над подовите нива, могат да бъдат останки от покривите и от рамки за стъкла на прозорците - върху някои пластинки има гравирани орнаменти и фигурални изрязвания. Части от кръгли прозоречни стъкла с диам. 19 - 22 см имат различно оцветяване - безцветни, сини, лилавочервени. В дебелия насип над останките се откриват и други предмети от метал (кръстове, части от мебели и украси, метални предмети със следи от позлата), кост и стъкло (чашки от полилеи и кандила), някои от които могат да се свържат с църквата и нейното обзавеждане.

Теренът, върху който е издигната църковната постройка, е ползван продължително време, за което свидетелстват откритите предмети в различна степен на запазеност - монети, моливдовули, керамика, изделия от кост, метал и стъкло. Впечатляваща находка е намерената в насипа над северозападния ъгъл, в близост до разкритите гробове в нартекса, гема изрязана върху аметист, с много високо качество на изработката и изображение на Фортуна - Немезида. Антични геми, преупотребени в накити от средновековието, знаем и от прочутото Преславско съкровище (Тотев 1993, обр. 30).

Рано е да се говори с увереност за абсолютната датировка на църквата и отделните нейни периоди. Изградена след покръстването, тя може да се свърже с владетелите Борис и Симеон по най-общи данни и изводи. Типът и тектониката на екзонартекса говорят за неговото издигане по времето на Симеон или още по-късно - при цар Петър. Безспорен факт е, че към средата и втората половина на XI в. екзонартексът престава да съществува. В централното му помещение са разчистени 17 християнски гроба, а в южното - голяма яма с кости от много животни (Нинов 2003, 144-145). Трудно обаче може да се твърди, че тогава е изоставена и останалата част на сградата. Засега не се откриват следи от по-късни преустройства, освен някакви, неизвестно с какво свързани, стени към югозападния ъгъл. Липсата на датиращ материал, свързан с гробовете в притвора, също затруднява заключенията. Пространствата около очертанията на църквата са обитавани интензивно през следстоличния период. Тук се откриват много гробове, пещи, сечива, битови предмети, монети, керамика, която най-общо може да се датира в рамките на XII-XIV в. Във вътрешното пространство на сградата засега не се откриват следи от по-късни съоръжения и гробове. Разнородни и с различна датировка материали са попаднали в повърхностния пласт и гнездата от демонтираните стени.

Внушителните размери на сградата (47,5 х 21,10 м), изисканото строителство и декорация, мястото, на което е разположена в общото градоустройство на столицата, показват нейното особено значение. Тя е по-голяма от всички открити досега храмове във Велики Преслав, дори от базиликата, наричана от разкопвачите си „Дворцова църква". Може да се сравни само с Голямата базилика в Плиска, която има подобни пропорции, но не и градеж, а също с базиликата на остров Св. Ахил в Преспанското езеро (Μουτσοπουλος 1965, fig 2), макар за нея да не е сигурно, че е изградена по това време (Дончева 2003, 133-135).

Цитирана литература:

Божков 1972: А. Божков. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. София, 1972.

Ваклинова и др. 2002: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова. Дворцов комплекс на Велики Преслав - изток и югоизток от Тронната палата. - Археологически открития и разкопки през 2001 г., София, 2002, 117-118.

Ваклинова и др. 2003: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова. Велики Преслав - Дворцов комплекс. - Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 126-128.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишко (Разкопки и проучвания, 12). София, 1985.

Георгиев 1985: П. Георгиев. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. - Известия на Народния музей - Варна, 21, 1985, 71-96.

ГИБИ 5, 1965: Гръцки извори за българската история, 5 (Извори за българската история, 9). София, 1965.

Дончева 2003: С. Дончева. Базиликите от Първото българско царство. Архитектурен облик. Шумен, 2003.

Евстатиев, Рашев 1981: Д. Евстатиев, Р. Рашев. Инженерно-геоложки условия на Велики Преслав. - Музеи и паметници на културата, 1981, 3, 24-28.

Нинов 2003: Л. Нинов. Остеологически проучвания на средновековни материали през 2002 година. - Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 144-145.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав, 1. Преславската патриаршия през X в. София, 1991.

Овчаров 1981: Н. Овчаров. Подовите мозайки във Велики Преслав. - Музеи и паметници на културата, 1981, 3, 36-43.

Тотев 1988: Т. Тотев. Преславската керамична икона. София, 1988.

Тотев 1993: Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1993.

Шкорпил 1930: К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. - В: 1000 години България. София, 1930.

Labarte 1899: J. Labarte. Le palais imperial de Constantinople et ses abordes, Sainte Sophie, le Forum Augusterion et Hippodrome. Paris, 1899.

Μουτσοπουλος 1965: Ν. Μουτσοπυλου. Ἐρευνες στην Καστορια και τον Ἁγιο Ἀχιλλειο. Θεσσαλονικη, 1965.

Μουτσοπουλος 1972: Ν. Μουτσοπυλος. Ἀνασκαφης τής Βασιλικης τον Ἁγιον Ἀχιλλειον. Θεσσαλονικη, 1972.

The Royal Church of Veliki Preslav

Margarita Vaklinova, Irina Shtereva, Snezhana Goryanova, Maria Manolova-Voynova, Petar Dimitrov*

The paper presents a preliminary report on the general results of the study of a partially excavated church. Its ruins are situated to the northeast of the main palace buildings, at the most representative spot in the center of the capital city.

The building is a basilica in plan, 47,5 m long and 21,10 m wide. The three naves end with oval apses, the central one protruding further east. There is one-room narthex to the west and an exonarthex, northsouth oriented and consisting of almost quadrangular rooms; their superstructions were probably erected like towers in front of the fasade. The proportion between the length and the width of the first building (not including the exonarthex, which was not part of the building during the first period of its existence) is 2:1. According to the present evidence the two construction periods are related also to stone slabed streets leading to the northern entrance part of the Throne-palace to the west. The two streets were excavated at a different depth and were separated by a layer of 0,70 m thick soil.

Probably during the second construction period a stone enclosure wall was erected in front of the building. The wall has entrances from the large square east from the palaces and probably from the west, at the end of the street, connecting the antechamber of the Throne-room and the church.

* *e-mail: aim-bas@techno-link.com*

The foundations of the walls are deep and cut trough many layers (down to 1,90 m). The width at the plinths is 2.70-2.10 m and 2.30-1.40 m at the superstruction. The construction material - big limestone blocks - is perfectly processed. It is worth mentioning the nice masonry consisting of even layers and surfaces in *opus quadratum* technique. The layer of white mortar in between is almost invisible.

The plan of the building has some specific features: the side naves are much narrower than the central one, the proportion being 3:1; massive stylobates separate the naves with a construction of pillars which is most probably supportive; a narrow narthex that has entrances to the three naves and side entrances with propylaea (the southern one is preserved). It is still unclear whether the central part of the exonarthex, which was built additionally, was shaped as an open portico leading to an entrance in the mid of the west wall.

The abundant decoration of the building interior is demonstrated by the fragmented decorative materials found in the debris - these are original pieces or reused materials taken from early Byzantine buildings. The floor cover is in amazingly good condition that allows a reconstruction of the pattern. The narthex and the side naves are covered with slabs of white marble. The central nave is divided into two zones with identical motifs of alternating bands of three-colored interlaced designs. They consist of marble elements arranged in *opus sectile* technique on a massive ground of pink mortar and marble slabs. The floor in the eastern part reveals the same motif but in a different rhythm on both sides of a *solea* covered with marble, which leads to the ruins of a fundament which probably belonged to a pulpit. The unearthed parts of a floor cover in *opus sectile* technique with elements shaping a circle as well as a round slab made of red stone - a center of such composition - give us reasons to believe that the floor of the building included the *omphalos* known from the Byzantine court ceremonial.

The building was erected on the ruins of an earlier one during the construction of the palace center to serve as its main church. It was probably constructed as early as the 9th century and reconstructed in the 10th century as indicated by some specific features of its 2nd construction period - the exonarthex was no longer used as part of the church while the narthex was used for burials. The building was not used after the 60's of the 11th century.

There are certain similarities in architecture and periodization with the smaller church known as „the Palace church", situated to the south of the main buildings. The authors use data from written sources that could be related to the history of this building. So far it is the largest and the most representative early Mediaeval church building with high importance for the state and the royal court.

Църквата „Св. Архангел Михаил“ при Горановци, Кюстендилско

Ангел Ангелов*

В архивите на НИПК се пази информация за няколкостотин църкви и манастири, разпръснати из цялата територия на България. В по-голямата си част те все още остават непроучени от специалистите. Една от основните причини за споровете между изследователите за датировката на някои храмове е липсата на достатъчно и задълбочени изследвания и скритите, неизвестни ценни паметници на християнската живопис и изкуство, което подлага на риск тяхното опазване.

В настоящето изследване се спирам на един подобен паметник на църковната архитектура и живопис - църквата „Св. Архангел Михаил“ при Горановци, Кюстендилско. Отделни сведения за този паметник има у различни автори, творили през миналия век. За пръв път църквата се споменава от В. Иванова (Иванова 1926, 261-281), която разглежда подробно архитектурата, но не и стенописния ансамбъл на храма. Църквата се споменава още от Кр. Миятев (Миятев 1965), а в по-ново време и от Б. Николова (Николова 2002). Сведенията за този паметник и в двете монографии са твърде оскъдни. Църквата е обявена за национален паметник на културата в Държавен вестник, бр. 57, 1969, след което през 70-те години на XX в. са извършени консервационни дейности. Едновременно с това са проведени и археологически разкопки около църквата, предварителните резултати, от които са представени в АОР (АОР 1979, 184-185), но и до днес цялостна публикация липсва.

Малкият брой публикации и липсата на систематично проучване оставят църквата малко популярна, с неточна датировка и пропуски в разглеждането на архитектурния ѝ план. При това досега авторите обръщат внимание главно на нейната архитектура, такава, каквато са я заварили в началото на XX в., докато живописта и до днес остава непроучена. Сведения и описания за нея липсват дори в архива на НИПК.

Архитектура

Църквата „Св. Архангел Михаил“ се намира на два километра северно от село Горановци, на десния бряг на река Драговищица. По план тя спада към типа на широко разпространените в периода XIV-XVI в. еднокорабни църкви с полуцилиндричен свод (обр. 1). Храмът е с неголеми размери: дължина - 6,50 м, ширина - 4,30 м. Градежът е от камък с дървени сантрачи на хоросанова спойка. Северната и южната стени на църквата се издават на 80 см пред западната фасада, оформяйки традиционната за този архитектурен вид арка. Входът е от запад, над него има плитка ниша за образа на патрона на храма, следи от който сега не са запазени. Единственото друго външно разчленяване на храма е апсидата от изток. Църквата се осветява с по един прозорец от север и юг, чиито размери и разположение в архитектурното и художествено пространство ме карат да смятам, че са по-късни от самата постройка, тенденция характерна за преустройствата на много от средновековните християнски паметници на Балканите (обр. 2). Третият прозорец е в апсидата. Той има формата на бойница, с радиално разположени тухли, което е проява на опит за външна архитектурна украса. Съвременният покрив е дървен, оформен чрез кръжила и надлъжни летви, покрит с керемиди. Важ-

Обр. 1. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил“ - външен изглед
Fig. 1. Goranovtsi. Church „Archangel Michael“ - outside view

* *e mail: Ichidreu@yahoo.com*

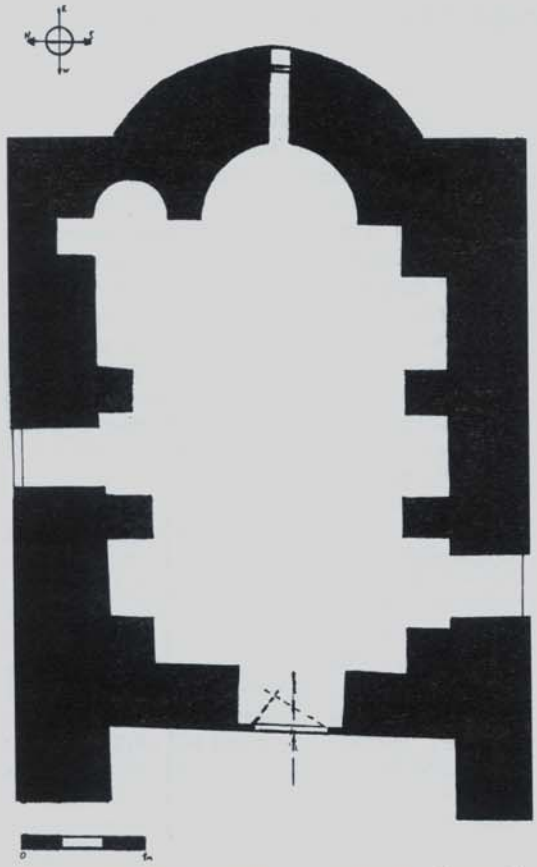

Обр. 2. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - план (по НИПК)
Fig. 2. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - plan

но е да се отбележи, че двускатното покритие, а и цялото засводяване са значително по-късни от останалата част на сградата. По всяка вероятност това преустройство е осъществено през Възраждането.

Вътрешността на църквата е разчленена чрез прибавянето на по три аркосолии върху южната и северната стена. На източната стена е разположена проскомидията, а до нея, в първия аркосолий на северната стена, е поместена още една ниша, вероятно в ролята на дяконикон. Върху носещата колона на първия аркосолий на южната стена, на височина 2,30 м, се забелязва триъгълна, облицована с тухли и вградена в самата колона ниша с неизвестно предназначение. Любопитен момент е наличието на част от вътрешна арка между първия и втория аркосолий на северната стена, на височина 1,64 м от съвременния под (обр. 3). Успоредно на нея - между първия и втория аркосолий на южната стена - се виждат останките от преградна стена, запазена до височина 0,30 м от съвременното подово ниво. Тя отделяла олтарната част от предолтарното пространство (обр. 4)[1]. Зидани олтарни прегради се срещат много рядко в българската църковна архитектура. Досега са познати такива в църкви № 12 и № 3 от Вътрешния град на Плиска (Михайлов 1949, 174, обр. 2,3; 177-178; 198, обр. 25), както и в църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в Добърско (Михайлов 1966, 5-6), но всички те спадат към типа на скъсените базилики. Това е първият случай на зидана олтарна преграда в еднокорабна църква в България, при това тя се свързва с арката не по централната ос на църквата, а северно от нея. По този начин преминаването в олтарното пространство се извършва срещу проскомидията, като е много възможно в първоначалния си вид да са съществували две входни арки, втората от които се намирала срещу апсидата. Подобно решение е присъщо преди всичко за архитектурата в Македония. Там зиданата олтарна преграда се появява през XIV в. като нововъведение, възприето от Южен Пелопонес, където типът се развива в XIII в. (Бабић 1975, 149). Такива прегради има в Старо Нагоричане (XIV в.), Модрище (XIV в.), Бела църква (XIV в.), „Св. Димитър" в Градешница (XV-XVI в.) и много други, в по-голямата си част еднокорабни църкви. Вероятно зиданата олтарна преграда се явява междинен вариант на отделяне на олтарното пространство от останалата част на храма между олтарните плочи и дървения иконостас. Той е най-широко разпространен в Македония, където продължава да се среща в паметници на църковната архитектура чак до началото на XVII в.

Обр. 3. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - част от вътрешна арка и изображение на Св. Неделя
Fig. 3. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - part of an inside arch with representation of St. Nedelia

[1] *Тази стена не е отбелязана в плановете на НИПК, тъй като вероятно е била открита впоследствие при разчистването на подовото ниво.*

Аркосолиите на северната и южната стена имат височина 2,51 м, по-високи са от останалите четири, чиято височина е 2,21 м. Същевременно първият северен аркосолий е значително по-широк от всички останали. Днешната височина на църквата е 4,50 м, заедно с покривната конструкция. От плановете на НИПК се вижда, че ранният градеж е запазен до височина 2,86 м, а при западната стена едва до 1,54 м. По цялата фасада на храма се забелязват големи пукнатини, в резултат на които се е получило хлътване на постройката в северна посока (обр. 2) (Архивни материали на НИПК 1980, 8-17).

Аркосолиите не са рядко явление за България. Те присъстват в редица църкви от XV-XVII в. Освен с чисто декоративна цел - „Св. Богородица" в Драгалевския манастир (Флорева 1968), „Св. Георги" в Кремиковския манастир (Паскалева 1980), „Св. Илия" в Илиенския манастир (Пандурски 1969, 5-30) - в някои от случаите те имат и конструктивно значение, да облекчат тежестта на свода - „Св. Никола" в Младо Нагоричино (Иванова 1926, 268), „Св. Никола" на р. Треска (Мавродинов 1931, 64). В някои църкви, като тази на Билинския манастир при Брезник (Грабар 1922, 289), са добавени допълнително, за придаване на по-голяма устойчивост на свода. По подобен начин са изградени и аркосолиите на църква „Св. Архангел Михаил". При нея са тухлени, долепени до стената на конструктивна фуга и, съдейки по стенописния ансамбъл, вероятно принадлежат към първия строителен период на храма. Още повече, че с тухли са облицовани отвътре и проскомидията и дяконикона. В този случай обаче, възниква въпросът, какво е наложило такова стриктно разделение на използваните строителни материали при изграждането на църквата - употребата само на камък за външните стени и на тухлена облицовка отвътре.

Появата на аркосолии може да се проследи още в паметници от VI-VII в., но в османотурския период този архитектурен тип е характерен преди всичко за строителството на остров Крит, откъдето от края на XV-средата на XVII в. типът се разпространява към Северна Гърция, Македония и по поречието на Струма - към днешна Западна България. Характерно за Крит, както и за Македония е, че аркосолии има главно в архитектурата на куполните, въпреки че в редки случаи се откриват и в безкуполни църкви (Gerola 1908, 220-224). В България се наблюдава точно обратното явление. Нещо повече - в българските църкви аркосолиите са предимно ниски и широки - „Св. Петка Самарджийска" в София от XV-XVI в. (Михайлов

Обр. 4. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - част от вътрешна преградна стена
Fig. 4. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - part of an inside altar barrier

1959, 291-325). Разполагат се не само по северната и южна стена на храма, но често и по западната - „Св. Йоан Рилски" в Куриловския манастир от 1596 г. (Мутафчиев 1973, 259). При това, когато са повече на брой, те отстоят на известно разстояние един от друг. В Горановци обаче, са по-скоро високи, отколкото широки. Опирайки се плътно един до друг, те заемат изцяло северната и южната стена на храма.

Църквата „Св. Архангел Михаил" при Горановци има три строителни периода. Може да се допусне, че най-вероятно първоначално тя е била построена с купол. Основания за това дават особеностите в нейната архитектура - смесения градеж, високите, тесни и многобройни аркосолии, наличието на вътрешна преградна стена и пр. Най-близките паралели на куполна църква с пропорции, сходни с тези на разглежданата тук, са църквата „Св. Никола" на р. Треска и църквата „Св. Богородица" в Марковия манастир, Скопско, и двете от XIV в. (Мавродинов 1931, 52-114).

През втория строителен период църквата вече е без купол, олтарната преграда е отстранена, избити са двата нови прозореца и на места е добавен втори стенописен пласт. Това преустройство вероятно се е извършило в периода на Възраждането.

Третият строителен период е от 70-те години на XX в., когато с реставрацията и консервацията на храма се заема НИПК. По това време църквата е била заплашена от пълно разрушение.

Стенописи

Досега все още липсва изследване, което да разглежда живописта от църквата „Св. Архангел Михаил" в Горановци. Отделни

Обр. 5. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - стенна живопис от проскомидията и апсидата
Fig. 5. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - murals in the prothesis and the apse

податки има в споменатата вече статия на В. Иванова (Иванова 1926, 261-281), но без да е в центъра на нейното внимание. Данни за стенописите липсват и в архива на НИПК.

В миналото църквата била изцяло изографисана отвътре и отвън. Днес следи от стенописи са запазени върху западната и южната фасади на храма, но във фрагментарен вид, без да носят информация. Вътре е оцелял само първият регистър от стенописния ансамбъл, главно върху южната стена, елементи от живописта се забелязват също на източната и западна стени. Изображенията са силно пострадали, повредени или заличени са много от надписите. Това затруднява идентификацията им, която в този случай може да бъде извършена само на база на тяхната иконография.

От живописта на източната стена изцяло са запазени само апсидата и протезисната ниша, заедно с елементи от орнаменталните фризове. В протезисната ниша, за разлика от повечето църкви, не е изобразена Пиета, а образът на светец. Подобно иконографско решение се открива и в проскомидията на манастирската църква „Св. Йоан Рилски" на Куриловския манастир от 1596 г., „Св. Петка" във Вуково - 1598 г. (Божков 1964, 47-57; Флорева 1987), „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в Добърско - 1614 г. (Флорева 1981), но се среща още в XIV в. в Беренде (Бакалова 1976, 33-34). За съжаление изображението е силно пострадало, а надписите са заличени, така че е невъзможно да се установи кой е изобразеният светец. Все пак се вижда, че образът е на млад човек, в богато облекло, държащ в лявата си ръка сгънат свитък. Лицето му е много повредено, но личи, че има високо чело, къса чуплива коса и малка брада. По аналогия с други църкви смятам, че тук е представен Св. Стефан. Отвътре и отвън протезисната ниша е украсена с декоративен орнамент - отвътре със стилизирани растителни (подобна украса има в „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в Добърско), а отвън - с геометрични мотиви. Такава украса е характерна за почти всички църкви, датирани в периода XVI-XVII в. Над нишата се виждат следи от два пласта живопис, без някакво изцяло запазено изображение.

В апсидата са представени традиционните за Палеологовата епоха и за последвалия османски период композиции (обр. 5). Първият регистър се заема от Мелизмоса (Поклонение пред жертвата). В Горановци поклонението се извършва от двама църковни отци, водени от по един архангел. В лявата половина на апсидата това са Св. Василий и Архангел Уриил, а вдясно - Св. Йоан Златоуст и Архангел Рафаил. Впечатляваща е разликата, която се наблюдава между двете групи изображения. Докато тези в дясната половина на апсидата по своя характер са близки до изображенията върху южната и северната стени на църквата (по пропорции, елементи на облеклото и стила на изписване), то тези вляво показват значителни различия. Видно е, че са дело на друг живописец, който е опитвал да подражава на срещулежащите им изображения. Този опит, обаче, не е твърде успешен, тъй като Архангел Уриил е видимо по-висок от Архангел Рафаил, при което в стремежа си да го вмести в рамките на паното, живописецът се е принудил да приведе фигурата му. От своя страна Св. Василий държи в ръката си разтворен свитък, който не пада свободно надолу, а стои неестествено изправен нагоре, сякаш направен от твърд материал (обр. 6). Подобно решение има във

Обр. 6. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - детайл от сцената Мелизмос - Св. Василий и Архангел Уриил
Fig. 6. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - detail - St. Vassilii and Archangel Uriil

втория живописен пласт на църквата „Св. Димитър“ в Подгумер (Геров 1994, 641-654) и „Св. Спас“ в Алино (Флорева 1983), датирани в началото на XVII в. Същевременно разположеният на отсрещната страна Св. Йоан Златоуст само благославя с ръка, без да държи свитък. Различен е и начинът на изписване на буквите при тези изображения. Тук почеркът е доста по-неравен, буквите са по-големи и по-разкрачени, което ярко контрастира на фона на грижливо изписаните надписи, съпътстващи останалите изображения в църквата. Архангелите държат в ръка по една рипида, изобразена в тон с пищното им облекло, което обаче е твърде различно стилово и цветово. В случая е налице или работа на двама художника, което изглежда малко вероятно, или по-късна преправка, нещо, което се вижда и по-горе в апсидната конха.

В композиционно отношение Мелизмосът, предвождан от Архангели, се появява в иконографията на църквите от втората половина на XIV в. Точно по този начин е представен в църквата в Лютиброд (Мавродинова 1995, 57), но като цяло не е характерен за века. В църкви като „Св. Никола“ при Калотина, „Св. Петър“ при Беренде, пещерната църква „Св. Марина“ при Карлуково (Мавродинова 1978, 49-57), Мелизмосът се състои само от църковни отци, най-често четири на брой. Едва след втората половина на XV в., главно благодарение на Критската художествена школа, се налага тази схема на изобразяване на сцената: „Св. Георги“ в Кремиковския манастир - 1493 г. (Паскалева 1980); „Св. Петка“ във Вуково - 1598 г. (Божков 1964, 47-57), „Св. Богородица“ в Карлуковския манастир - 1602 г. (Пандурски 2001; Миятев 1936, 275-286). В църковната живопис жертвата се представя по различен начин, т. е. няма строго определен модел. В някои църкви това е малкият Исус под балдахинов свод, в други Христос е изобразен в чаша и пр. В Горановци самата жертва не е изобразена - едно композиционно решение, срещано в голям брой средновековни църкви.

Вторият регистър в апсидата е зает от Богородица Ширшая небес. Изобразена в цял ръст, тя е фланкирана от по един ангел, които достигат на височина до пояса ѝ. Още два ангела са изобразени над главата ѝ в медальони. Над пояса е поместен елипсовиден медальон с изображение на Христос. Горната част на тялото на Богородица, с несъразмерно големи пропорции, е леко изместена надясно. Медальонът с изображението на Исус е твърде голям и заема почти целия торс, достигайки до главата на Богородица. Самата глава е непропорционално едра спрямо тялото, което се отнася и за ръцете. Като цяло, горната половина на изображението изглежда сякаш изкуствено прикачена към долната. Цветовата разлика, неспазването на пропорциите, нещо, което не се забелязва при останалите изображения в църквата, ме кара да смятам, че в този случай става дума за покъсна живопис. Вероятно при преправките на църквата, повиканият живописец вместо да изографисва наново целия горен регистър на апсидата, просто е допълнил липсващите елементи от него, запазвайки старата живопис в долната му част.

Обр. 7. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил“ - изображение на неизвестен ктитор или светец
Fig. 7. Goranovtsi. Church „Archangel Michael“ - unknown saint

По протежение на арката на апсидата минава декоративен фриз от зъбчати кръстове и стилизирани палмети. Подобни орнаменти се виждат в църква № 13 на Трапезица (XIV в.), „Св. Петър и Павел“ в Търново (XV в.) и др. (Димов 1915, 112-175).

Стенописта върху южната стена е запазена единствено в аркосолиите. Върху лявата колона на първия аркосолий, опираща непосредствено до източната стена, е поместено портретно изображение на светец, държащ в едната си ръка дарохранителница във формата на куполна църква, а другата е поставил пред гърдите си (обр. 7). Любопитен е начинът, по който е изобразена даро-

Обр. 8. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - Св. Кирил Философ
Fig. 8. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - St. Kyril the Philosopher

хранителницата. За разлика от възприетия шаблон, в този случай има точно копие на куполна църква, с всичките ѝ архитектурни детайли, нещо, което не се среща в живописта на нито един друг храм. Може би в случая художникът ѝ е предал типа на църквата, която му е било възложено да изографиса. Стенописният пласт е разрушен от очите на фигурата нагоре. Липсват всякакви надписи, които да посочват кое е изобразеното лице. То е облечено в дълъг бял стихар с широки ръкави и яка, обсипани с бисери. Къс червен, богато орнаментиран плащ пада от лявото му рамо. От лицето е оцеляла долната част, от която се вижда, че изображението е на млад човек с къса брада и дълга, къдрава коса, спускаща се към раменете. Запазена е и част от нимба.

Най-ранният достигнал до нас пример за светци с модел на църква в ръце е от Бояна (Айналов 1926, табл. VI). Това са Архиепископ Даниил и пророк Даниил, но изображението е единственото от територията на България. Далеч по-често са изобразявани Св. Петър и Павел, държащи в ръце Христовата църква - „Св. Петър и Павел" в Търново от XV в. (Ждраков 1991, 50-56). И в двата случая светците се представят по двойки, така че вероятността в Горановци да е изографисан някой от тях е твърде малка. Единствената друга възможност е, това изображение да принадлежи на Св. Стефан, Св. Роман Сладкопевец, Св. Евплий или на някой от останалите дякони. Тяхната иконография е близка до разглежданията от мен образ, но има няколко съществени отличия. На първо място, тези светци винаги държат в дясната си ръка кадилница или кръст, докато в случая ръката лежи пред гърдите, без да държи нищо. Всъщност жестът е по-скоро благославящ. Върху специфичния вид на представената дарохранителница вече се спрях по-горе. Липсата на надпис около изображението може да бъде обяснена с факта, че се е намирал в онази част от стенопис, която днес е заличена. Практиката е двама или повече дякони да се изобразяват заедно в църквата - на срещуположните ѝ стени. Най-често срещаната двойка включва Св. Стефан и Св. Роман Сладкопевец. Както беше уточнено по-горе, в протезисната ниша най-вероятно е поместен Св. Стефан и може да се предположи, че разглежданото изображение принадлежи на Св. Роман Сладкопевец.

В първия аркосолий на южната стена са изографисани Св. Мавър, върху първата колона и Св. Варвара над него, в арката на нишата. Изображението на втората колона на първия аркосолий липсва напълно, а това от втория регистър е на Св. Влах. В центъра на аркосолия, в първия регистър, е представен Св. Кирил Философ в иконографията на Св. Кирил Александрийски (обр. 8). Смесването на тези два иконографски образа е практика, която се забелязва още в църкви от XIV в. - „Св. Петър" при Беренде (Марди-Бабикова 1986, 32-37). Вторият регистър е зает от образите на двама евангелисти, зали-

Обр. 9. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - Архангел Михаил
Fig. 9. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - St. Archangel Michael

чени в горната си част, така че да се установи кои са те е невъзможно.

В центъра на втория аркосолий на южната стена е представен Св. Архангел Михаил (обр. 9). Неговото изображение като патрон на храма по канон се ситуира именно на това място - върху южната стена до олтарната преграда. Изографисан е анфас, в дясната си ръка държи меч, опрян на рамото, а лявата е поставил върху ножницата. Вляво от него, върху третата носеща колона, е изобразен старозаветният военачалник Иисус Навин. В центъра на третия аркосолий изображенията са напълно разрушени, а по колоните и арката те са силно пострадали, така че тяхната идентификация е значително за-труднена. Върху лявата половина на арката има допоясно изображение на светец с чалма на главата, държащ кръст. Вероятно е представен Якоб Персийски или Св. Данил, по аналогии от други църкви. Срещу него, върху четвъртата колона, е изобразен Ной в цял ръст, държащ кораб. Запазено е и допоясното изображение на светеца над него, но за съжаление името му не се разчита. Върху лицевата страна на четвъртата колона е представен Архангел Гавриил. В случая той заема мястото, традиционно отредено за Архангел Михаил, който, бидейки патрон на храма, е поместен във втория аркосолий на южната стена.

Върху западната стена, от двете страни на вратата, са изобразени Св. Цар Константин и Св. Царица Елена, неправилно интерпретирани от В. Иванова като Св. Неделя и Св. Варвара (Иванова 1926, 275). Тези изображения принадлежат към по-късна иконография - втората половина на XVII в., което се дължи на вече отбелязаното преустройство на църквата. Свидетелство за това е както цветовата разлика, така и по-малките им размери, сравнени с изображенията на южната и северната стени. Любопитното в случая е, че Св. Царица Елена е представена в народна носия и със забрадка на главата, отгоре с корона, което се явява още едно доказателство за по-късната датировка (обр. 10). Над вратата, във втория регистър, са поместени пет медальона с образи на светци, а в третия са запазени части от Успението. Изображенията са много силно пострадали, а цветовете им са избледнели.

На северната стена, върху носещата колона на първия аркосолий от запад на изток, е изобразен светец пустинник. В самия аркосолий имало светец-войн, от който сега личи само долната половина на фигурата. Вдясно от него е представен още един пустинник - Св. Макарий, а срещу него - старозаветен пророк или цар, за което се съди по облеклото и короната му. Над тях, в зенита на арка-

Обр. 10. Горановци. Църква „Св. Архангел Михаил" - Св. Царица Елена
Fig. 10. Goranovtsi. Church „Archangel Michael" - St. Helen

та са запазени допоясните изображения на Св. Никифор и Св. Вукол. Върху втората носеща колона, в цял ръст, е представен светец, обърнат в полупрофил към апсидата, държащ в лявата си ръка свитък. Смятам, че изобразеният е Св. Петър. Стенописите във втория аркосолий също са заличени. Запазени са тези по носещите колони и свода на арката. Върху лявата колона е изобразен Св. Павел, а над него Св. Христофор. Срещу тях е запазен образът на Св. Неделя, а над нея - Св. Трифон. Встрани от изображението на Св. Неделя започва арката, свързваща северната с преградната стена. Запазената част от нея е украсена с геометрични мотиви, а върху източната ѝ лицева част се забелязва остатък от ктиторски надпис (обр. 3). Близък паралел, като място за поставяне на ктиторския надпис, откриваме в църквата „Св. Димитър" в Градешница - Македония, датирана в XV-XVI в. (Николи́ќ-Новакова 1993, 108-109). Единственото запазило се изцяло изображение в третия аркосолий е върху третата носеща колона и е на Св. Стълпник, както сочи надписът към иконографския образ. Живописецът е създал допоясно изображение на светец в кула, облечен в червен химатий, с протегнати напред

ръце. По аналогии от други църкви, вероятно в третия аркосолий е била поместена сцената Дейсис или друга популярна сцена - Видението на Петър Александрийски.

За съжаление изображенията от втория регистър на църквата и евангелските сцени над тях не са запазени. По протежение на цялата църква преминава декоративен фриз, имитиращ византийски мрамор, върху който стъпват всички фигури от първия регистър. Сцените са изобразени на плътен тъмносин фон и са отделени с червени рамки. Основните използвани цветове в стенописния ансамбъл са бял, червен, жълт и син, а в покъсните изображения са в зелено, охра и нови нюанси на червено.

Датировка и интерпретации

В досегашните публикации се дава различна датировка на църквата. Така например В. Иванова я датира в XVI в. (Иванова 1926, 261-281), В. Марди-Бабикова - в XVII в. (Марди-Бабикова 1986, 32-34), а Б. Николова я отпраща назад във времето, във византийския период или Второто българско царство (Николова 2002, 113). Последната датировка според мен е твърде ранна, още повече, че се базира главно на проведените археологически разкопки около църквата в периода 1978 - 1980 г., разкритите материали от които се отнасят към XI-XII в. (АОР 1979, 184-185). От предварителните публикации, както и от собствените ми наблюдения, се вижда, че „Св. Арахангел Михаил" е построена върху основите на съществувала порано трикорабна църква, най-вероятно базилика. Съдейки по находките, тя е разрушена по времето на печенежките нашествия в XII в. От друга страна крайната дата, в която се поставя построяването на разглеждания храм (началото на XVII в.), считам за твърде късна. Характерна особеност за живописта от втората половина на XVI в. насетне е разделянето на фоновете на цветови пояси („Св.Илия" в Илиенския манастир - 1550 г.; „Св. Никола" на Сеславския манастир - 1616 г.), нещо което отсъства в църквата при Горановци, с тъмносиния фон, характерен за живописта от XIV в. в Западна България („Св. Георги" в София; „Св. Петър" при Беренде и др.). Иконографията е раздвижена със спазване на анатомичните пропорции, което още в края на XVI в. изчезва в църковната живопис. Освен това изображенията са индивидуализирани, а облеклото - архаично. В края на XVI и особено през XVII в. такива тенденции не могат да се открият в църковната живопис. Но макар и с доста архаични черти, първите стенописи от „Св. Архангел Михаил" в Горановци в никакъв случай не могат да се отнесат към Палеологовата епоха. Склонен съм да ги датирам в края на XV - първата половина на XVI в. На този етап не е възможно да се предложи по-точна датировка на храма, без наличието на конкретни писмени сведения за него. Поради тази причина датирането на „Св. Архангел Михаил" в XV в., от една страна би породило твърде много спорове, а от друга - няма възможност да се докаже със сигурност, както и категорично да се отхвърли, тъй като това е най-слабо познатия и проучен период от средновековието, поне що се отнася до българските земи.

Извършените наблюдения навеждат на мисълта, че вследствие на земетресение или някакво друго бедствие през XVII в. църквата в Горановци е била частично разрушена - куполът се е срутил, съборила се е вътрешната преградна стена, както и по-голямата част от западната стена. Силно е пострадала и апсидата, заедно с източната стена в посока юг-север. За това съдя по запазените стенописи, които вече разгледах. При възстановяването църквата е вече без купол, а повиканият да я изографиса наново живописец не заличил старата живопис, а просто допълнил липсващите елементи от нея.

В началото на XX в. църквата е отново в руини и през 70-те години е реставрирана в днешния си вид.

Църквата „Св. Архангел Михаил" при Горановци е паметник с голямо значение за изучаването на българското средновековно изкуство. Няма никакво съмнение, че нейните строители и живописци принадлежат към Критската художествена школа, която в периода XV-XVII в. съхранява и разпространява палеологовите традиции в изкуството (Ждраков 1994, 565-572). За дело на тази школа се считат по-голямата част от християнските паметници в България от този период. Не бих могъл да посоча имената на строителите на храма, тъй като ктиторският надпис е унищожен, но фактът, че текстовете в църквата са изписани на кирилица сочи, че имат български произход. Безспорно е обаче, че със своята архитектура и живопис храмът заслужава по-задълбочено внимание.

Цитирана литература:

Айналов 1926: Д. Айналов. Боянская роспис 1259 года. - Известия на Археологическия институт, 4, 1926-27, 121-134.

АОР: Археологически открития и разкопки, 1979, 184-185.

НИПК 8-17, 1980: Архивни материали на Национален институт за паметници на културата. София, 1980.

Бабић 1975: Г. Бабић. О живописаном украсу олтарних преграда. - Зборник за ликовне уметности, 11, 1975.

Бакалова 1976: Е. Бакалова. Стенописите на църквата при село Беренде. София, 1976.

Божков 1964: А. Божков. За някои „забравени" паметници на българската монументална живопис от XVI в. Стенописите във Вуково. - Изкуство, 1964, 9-10, 47-57.

Геров 1994: Г. Геров. Новоразкрити стенописи от XVI в. в Подгумерския манастир. - В: Българският шестнадесети век. София, 1994, 641-654.

Грабар 1922: А. Грабар. Няколко средновековни паметници из Западна България. - Годишник на Народния музей, 1, 1921 (1922), 286-296.

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. - Известия на Българското археологическо дружество, 5, 1915, 112-145.

Ждраков 1991: З. Ждраков. Стенописите на църквата „Св. Петър и Павел" в Търново от XV в. и критската живопис в светлината на новите проучвания. - Проблеми на изкуството, 1991, 4, 50-56.

Ждраков 1994: З. Ждраков. Влиянието на Критската школа върху българската живопис през XVI в. - В: Българският шестнадесети век. София, 1994, 565-572.

Иванова 1926: В. Иванова. Неиздадени църкви в Югозападна България. - Годишник на Народния музей, 5, 1926-31, 261-281.

Кръстев 1962: К. Кръстев. Стенописите в болярската църква при Калотино. - Изкуство, 1962, 2, 28-32.

Мавродинов 1931: Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстокуполна църква по българските земи до края на XIV в. София, 1931.

Мавродинова 1978: Л. Мавродинова. Стенописите на църквата „Св. Марина" при Карлуково. - Проблеми на изкуството, 1978, 1, 49-57.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995.

Марди-Бабикова 1986: В. Марди-Бабикова. Към въпроса за образа на Константин Кирил Философ. - Проблеми на изкуството, 1986, 6, 32-37.

Михайлов 1949: С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945-1947 г. (Разкопки и проучвания, 3). София, 1949.

Михайлов 1959: С. Михайлов. Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийска" в София. - Известия на Археологическия институт, 22, 1959, 291-325.

Михайлов 1966: С. Михайлов. Църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в с. Добърско. - Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 5-39.

Миятев 1936: К. Миятев. Карлуковския манастир „Св. Богородица". - Годишник на Народния музей, 6, 1932-34 (1936), 275-286.

Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

Мутафчиев 1973: П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. - В: Избрани съчинения, 2. София, 1973.

Николић-Новакова 1993: Ј. Николић-Новакова. Зиданиот иконостас во црквата Св. Димитрие во Градешница. - Зборник, нова серија, 1, 1993, 105-116.

Николова 2002: Б. Николова. Православните църкви през българското средновековие IX - XIV в. София, 2002.

Пандурски 1969: В. Пандурски. Стенописите в Илиенския манастир край София. - Известия на Института за изобразителни изкуства, 13, 1969, 5-30.

Пандурски 2001: В. Пандурски. Манастирската стенна живопис в Карлуково. София, 2001.

Паскалева 1980: К. Паскалева. Църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир. София, 1980.

Прашков 1965: Л. Прашков. Техника и материали на стенната живопис от XI в. в костницата при Бачковския манастир. - Изкуство, 5, 1965, 24-32.

Флорева 1968: Е. Флорева. Старата църква на Драгалевския манастир. София, 1968.

Флорева 1981: Е. Флорева. Старата църква в Добърско. София, 1981.

Флорева 1983: Е. Флорева. Алинските стенописи. София, 1983.

Флорева 1987: Е. Флорева. Средновековни стенописи - Вуково 1598 г. София, 1987.

Цонев 1957: К. Цонев. Стенописите в Боянската църква. София, 1957.

Gerola 1908: G. Gerola. Monumenti veneti dell'isola di Creta. Venezia, 1908.

Grabar 1928: A. Grabar. La Pienture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928.

Millet 1916: G. Millet. L'ecole grecque l'architecture Byzantine. Paris, 1916.

The Church of „St. Archangel Michael" near Goranovtsi, Kyustendil region

Angel Angelov*

The church of „St. Archangel Michael" is situated 2 km north of the village of Goranovtsi on the right bank of the river Dragovishtitsa. It's a small singe-aisled barrel-vaulted building - 6,50 m long, 4,30 m wide and with contemporary height of 4,54 m. It is constructed entirely of stone and mortar. On the inside thought, there are 3 brick niches on the south wall and as many on the north. They are attached to the walls by constructional joints. The whole inner space of the walls above the niches is faced with bricks as well. This represents a very unusual decision as far as Bulgarian territory is concerned. Another exceptionally rare element in the church is the appearance of a brick-made altar barrier, which ends with an arch at its northern side. It is very probable that there has been another arch, facing the apse. Till now that presents the only example of such type found in single-aisled churches from the territory of Bulgaria. This is a lot more usual for Macedonian churches.

Two layers of murals are recognized but unfortunately they are very fragmented. Only the lower parts of the earlier murals have survived, depicting mainly Old Testament subjects. The upper layer covers the northern part of the apse as well as all that is preserved on the west wall of the church. The later murals aim at reaching the stylistic achievements of the early ones but they differ drastically in reference to the colors, modeling of the figures and the elements of the costumes.

The evidence presented gives as the opportunity to distinguish 3 constructional periods. The first can be dated to the 15th-16th centuries. There is a strong possibility that at that time the building has been covered with a cupola. During a reconstruction in the 17th century it has been removed, together with the altar barrier, and the church received a new barrel-vaulted cover. Parts of the apse have been renewed as well. This is also the moment when the second layer of murals has been painted. The third period of construction dates to the second half of 20th century, when conservation and restoration work has been performed and the church got its present-day appearance.

* *e mail: Ichidren@yahoo.com*

Поклоннически амулет от IV век

Николай Марков*

Издигането на десетки храмове в Светите земи по нареждане на Константин Велики и на следващите римски императори, спомогнало за зараждането на мощно поклонническо движение към тези почитани от християните места. При завръщането в родните си селища поклонниците донасяли разнообразни предмети, придобити по време на поклонението си, за които се вярвало, че притежават чудодейна, предпазна мощ. Тези предмети (плодове, изворна вода, масло от кандило, медальони и др.), взети от почитано място, имали събирателното название „евлогии“ (благословии) (Grabar 1946, 343-347). До днес са достигнали предимно „опаковките“ на някои от „евлогиите“, които обичайно били изработени от трайни материали. Запазили са се и многобройни метални амулети с кръгла или с четвъртита форма, върху които са изобразени евангелски сцени или образи на местни светци.

Към последната група принадлежи и „евлогията“- амулет, обект на настоящето съобщение (обр. 1). Произходът му е от Северозападна България, а днес се намира в частна сбирка[1].

Амулетът е отлят от олово в двустранен, вероятно каменен калъп. Формата му е правоъгълна, с размери: 1,69 х 1,38 х 2,1 см. Горният му ръб, там където първоначално е имало халкичка, е загладен с пила, вероятно в съвремието ни, за да се придаде „по-търговски“ вид на амулета.

Върху лицевата страна на амулета е представена съкратена версия на сцената „Влизане в Йерусалим“. Вдясно се вижда Христос, прекрачил върху ослицата, с дълъг кръст в лявата ръка. Той е изобразен като безбрад младеж, без нимб. Срещу него, под свод, маркиращ градската порта, е представена коленичила мъжка фигура с протегнати към Христос в приветствен жест ръце. Лицето на амулета е оградено с един ред зърна.

Подобна съкратена версия на сцената „Влизането в Йерусалим“ само с един посрещач се вижда гравирана върху щитчето на пръстен от края на IV - началото на V в. (Age of Spirituality, 525, № 470). При нея обаче, в ръцете на Христос и на посрещача има палмови вейки. Христос, с дълъг кръст в ръката, е изобразен върху подобен на разглеждания тук амулет, намерен във Фаюм и датиран също към IV-V в. (обр. 2) (Cabrol, Leclercq 1927, Fig. 6231). На него обаче има група от трима посрещачи с палмови вейки в ръцете, а около главата на Христос ясно е очертан нимб.

Отдавна е изяснено, че в композиционен и идеен план сцената „Влизане в Йерусалим“

Обр. 1. Поклоннически амулет от IV в.
Fig. 1. 4th century pilgrim amulet

произлиза от изображенията на императорски Adventus от езическия период (Grabar 1936, 234). Триумфалните пристигания на владетеля в градовете или в провинциите обичайно били представяни върху произведенията на малката пластика, напр. върху монетите, по начин, сходен с този от разглеждания амулет - императорът конник е с вдигната за поздрав дясна ръка и с жезъл или с копие в лявата (обр. 3). Коленичили с единия крак фигури с ръце, вдигнати напред виждаме и върху монетни емисии, в които

* *Национален исторически музей, София 1618, Витошко лале 16, e-mail: nim@anetbg.net*

[1] *За предоставената ми възможност да го публикувам дължа благодарност на притежателката му, пожелала да остане анонимна.*

Обр. 2. „Влизане в Йерусалим", евлогия от IV-V в., намерена във Фаюм
Fig. 2. „Christ Entering Jerusalem", 4th -5th centuries eulogia found in Fayum

императорът е представен като Restitutor orbis/provinciae (Възобновител, но и спасител на света/провинцията) (обр. 4). Подчертаното сходство в представянето на Adventus и „Влизането в Йерусалим", както и на коленичилите фигури от споменатите монетни типове ми дава основанието да приема, че върху поклоннический амулет вероятно е представено едно от най-ранните изображения на тази евангелска сцена, достигнала до наши дни. Забележителна е и семантичната разлика между изображението на амулета, възприемано като израз на смирение и благодарност пред Христа, и познатите ни по-късни изображения на сцената, при които празничността около триумфалното влизане на Спасителя в Йерусалим е изведена на преден план.

Характерно за образите върху амулета е доброто им оразмеряване, както и подчертаното пренебрегване на детайлите. Не са представени нито дрехите, нито други елементи от облеклото на персонажите. Така в стилово отношение те се приближават поскоро към произведенията на малката пластика от III в., откъдето, както вече посочих, най-вероятно са били взети и първообразите на сцената.

Върху задното лице на разглеждания амулет се чете триредов надпис на гръцки: ΦΥΛΑΚ/ΤΟΝ ΑΓ/ΑΘΟΝ; (щастлив амулет). Редовете са разграничени от ясно очертани линии, а цялото текстово поле е обхванато от един ред зърна, близо до ръба на амулета. Оформянето на серифи при ъглестите букви, счупената надолу хаста на А, удължената дясна гредичка на Λ са палеографски особености на ред надписи от III-V в. (Larfeld 1914, 270-275).

Формата φυλακτόν (вместо по-ранното φυλακτήριον) се среща често върху средновековните източни амулети. Поради това тя се смята за общоупотребяема във Византия (Dobschütz 1919, 416). Намирането ѝ обаче върху амулет от по-ранен период дава основание това виждане да бъде преосмислено. Употребата на названието φυλακτόν (амулет) за предмет с несъмнено християнски характер, е добър пример за синкретизма в изкуството през първите християнски векове (поне що се отнася до идейната му страна). То също така свидетелства за сравнително ранния произход на амулета, като го отнася към времето преди налагането на названието „евлогия" в края на IV - началото на V в.

Казаното дотук ми дава основание да датирам на новооткрития амулет най-общо към IV в. Колкото до местопроизводството му, смятам, че той произлиза най-вероятно от самия град Йерусалим, тъй като е било обичайно върху поклонническите „евлогии" да се представят изображения-символи на посетените места (Grabar 1946, 344).

Обр. 3. Adventus, изображение върху ауреус на император Аврелиан (270-275)
Fig. 3. Adventus depicted on an aureus of the Emperor Aurelian (270-275)

Обр. 4. Жест на благодарност и смирение, изображение върху сестерция на император Постум (259-268)
Fig. 4. A gesture of gratitude and humbleness depicted on a sestertium of the Emperor Postum (259-268)

Цитирана литература:

Age of Spirituality: Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Metropolitan Museum of Art, New York, 1979.

Cabrol, Leclercq 1907: F. Cabrol, H. Leclercq. Dictionnaire darchéologie chrétienne et de liturgie, I2. Paris, 1907.

Cabrol, Leclercq 1927: F. Cabrol, H. Leclercq. Dictionnaire darchéologie chrétienne et de liturgie, 7. Paris 1927.

Dobschütz 1919: E. von Dobschütz. Charms and Amulets (Christian). Dictionary of Religion, 3. London, 1919.

Grabar 1936: A. Grabar. L' empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium, 2. Iconographie. Paris, 1946.

Larfeld 1914: W. Larfeld. Griechische Epigraphik. München, 1914.

4th century pilgrim amulet

Nikolai Markov*

The present paper aims at studying an eulogia-amulet cast from lead; it was found in Northern Bulgaria and is currently kept in a private collection. The amulet is rectangular in shape and its dimensions are 1,69 x 1,38 x 2,1 cm.

A short version of the scene „Christ Entering Jerusalem" is depicted on the averse of the amulet (Fig. 1). There is a great similarity between the Adventus scene on Roman coins (Fig. 2) and Christ in „Christ Entering Jerusalem" as well as between the kneeling figures on the coins of the Restitutor orbis/provinciae type (Fig. 4) and the one on the amulet. This gives us a reason to suppose that the scene on the amulet probably represents one of the earliest (if not even the earliest one) depictions of this gospel scene that has survived until the present. There is also a semantical difference between the scene on the amulet, expressing the humbleness and gratefulness to Jesus Christ and the later versions of the scene that are focused on the festiveness related to the triumphant entering Jerusalem.

There is a three line Greek inscription on the reverse: ΦΥΛΑΚ/ΤΟΝ ΑΓ/ΑΘΟΝ (amulet for luck). The paleographic characteristics of the inscription are typical for the 3rd - 5th centuries.

The newly found amulet is dated to about the 4th century and an assumption is made that the probable place of its production was the very town of Jerusalem.

* *Национален исторически музей, София 1618, Витошко лале 16, e-mail: nim@anetbg.net*

За една група бронзови фигурки

Рашо Рашев*

В археологическия отдел на експозицията на Градски исторически музей - Попово се пазят две бронзови фигурки на кончета. Според музейната инвентарна книга произхождат от Поповско, но без точни данни, както за съответното селско землище, така и за археологическата среда, в която са намерени[1]. Това обстоятелство и липсата на аналогични паметници от България е причина те да останат досега необнародвани. Точни аналогии липсват и в настоящия момент, но някои сходни съществени детайли от поповските фигурки с други, отдавна публикувани бронзови фигурки на животни от различни места у нас, позволяват да се обособи нова група амулети. Тяхната обща особеност е линията, върху която стъпват фигурките на животните.

Двете фигурки от Попово са плоски, двустранни, изработени са чрез отливане и имат еднакви размери: дължина 4,3 см, височина 2 см, средна дебелина 2 мм (обр. 1). Въпреки пълното съвпадение по размери и почти пълното по форма, се установява, че са отляти в различни калъпи. Това се вижда от моделирането на някои подробности. Главата на едната фигурка (обр. 1 *1*) е по-тънка и изящно предадена, а украсата върху нея е по-богата. Различия се забелязват в размерите и формата на отворите между краката на конете. Може да се предполага, че е бил използван един и същи твърд модел за леене, дообработван преди отливането на втората фигурка или са използвани два модела, които слабо се различавали един от друг. Тази особеност е добре позната например от ранносредновековните бронзови фигурки на кон с мъжка глава, от които са известни над 20 екземпляра (Меламед 1991). При съблюдаване на сходни размери, композиция и иконография, те притежават индивидуални особености, които правят всяка фигурка различна от другите.

Най-съществената особеност на двете фигурки е, че те са без ездач, макар върху гърбовете им да са моделирани и очертани седла. Друга характерна особеност е свързването на краката и опашката с обща линия, която създава впечатление, че конете „стъпват" върху твърда повърхност. Торсовете и очертанията на главите са дублирани с линия, която е по-ясна и плътна при първата фигурка

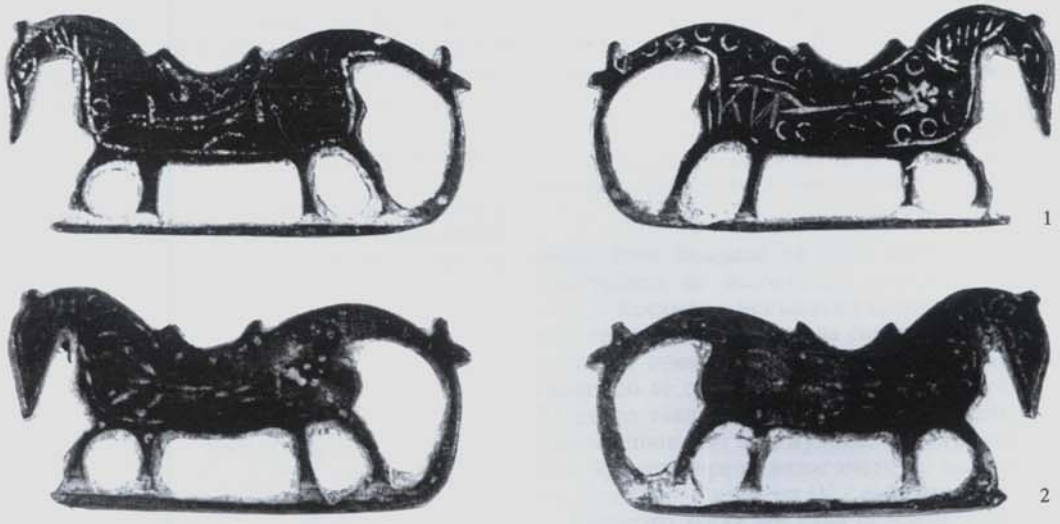

Обр. 1. Бронзови фигурки на коне от Музея в Попово - лице и гръб 1, 2
Fig. 1. Bronze figurines of horses from the collection of the Popovo Museum - face and back 1, 2

* *Археологически институт с музей - БАН, Филиал - Шумен, e-mail: jordanov@prist35.net*
[1] *Инв. № 538 (обр. 1 1; 2 1) и инв. № 537 (обр. 1 2; 2 2). Информацията за тях и възможността да ги публикувам дължа на колегата Иван Атанасов, директор на Музея, комуто и тук изразявам сърдечната си приятелска благодарност. Кратки данни за тях бяха представени в доклад на конференция, състояла се на 9. 06. 2003 г. в Попово.*

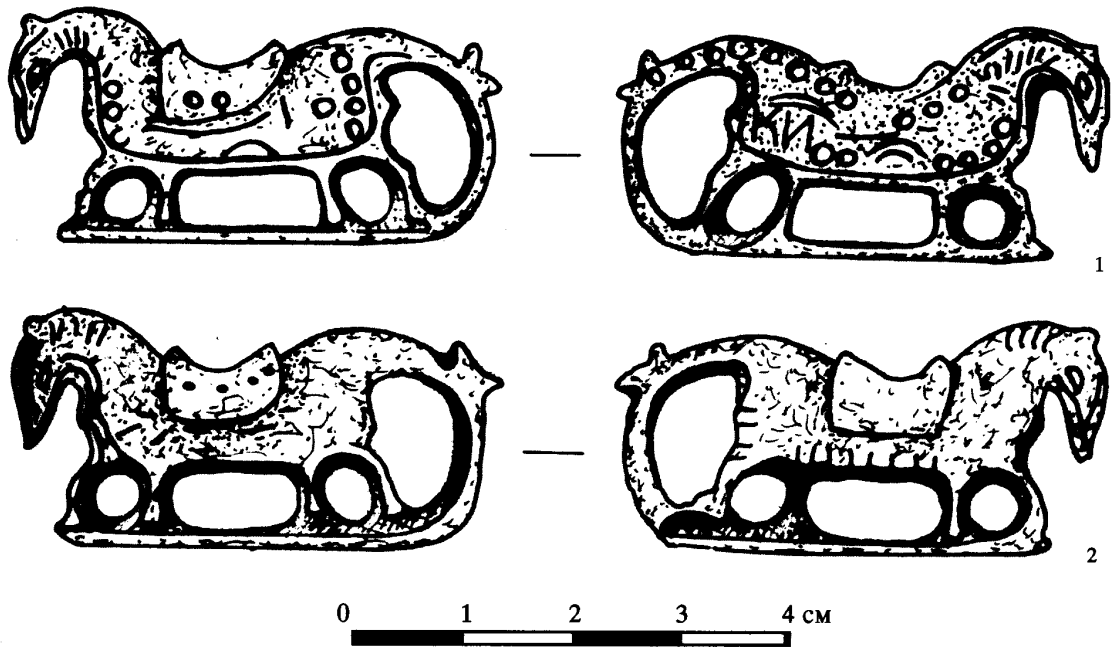

Обр. 2. Бронзови фигурки на коне от Музея в Попово - лице и гръб
Fig. 2. Bronze figurines of horses from the collection of the Popovo Museum - face and back

(обр. 1 *1;* 2 *1*). При нея е по-богата и допълнителната украса. От двете страни по тялото на коня се проследяват малки декоративни кръгчета. На шията с няколко коси успоредни чертици е означена гривата. По същия начин е предадена гривата и на втората фигурка. По краищата на торса, вместо кръгчета, са врязани къси успоредни чертици. Буквите КИ върху първата фигурка са от ново време и са надраскани изглежда от притежателя на предметите, преди те да попаднат в музея. Последният, заслужаващ внимание детайл са двете срещуположни издатини в края на опашките на двете фигурки. На пръв поглед могат да се приемат като техни разклонения, но подобно представяне на такъв детайл не изглежда вероятно. По-скоро може да се обясни като разтворената уста на змия, върху която са стъпили кончетата. По-долу ще посочим фигурки на коне, също стъпили върху змии така, че главите на двете животни се допират. В нашия случай положението на змията е обратно, но и това е достатъчно да се приеме, че поповските фигурки принадлежат към известна, от различни епохи и култури група паметници, които илюстрират вярването за противопоставяне и борба между две начала - небесно-слънчевото (соларно) и подземното (хтонично), олицетворени съответно с два символа - конят и змията. Отсъствието на ездач в нашия случай може да се обясни с предположението, че двете фигурки отразяват култ или поверие, свързано с кон, който е оседлан, но не е язден.

Досега от територията на България или от съседните райони не са публикувани подобни фигурки. Това налага да се търсят аналогии, не по отношение на цялостната форма, а на отделни детайли. Такъв детайл, както вече се отбеляза, е линията, представяща змия, върху която са стъпили кончетата и която се свързва с опашките. Три бронзови фигурки с подобна трактовка са отдавна известни от различни места у нас, обнародвани са без описания случайни находки. Първата е фигурка на куче от Луковитско с отвор за окачване на гърба. Поради характерното естествено положение на кучешката опашка линията отдолу свързва само краката (обр. 3 *1*). Определянето на тази линия като змия е несигурно. Н. Мавродинов прибавя фигурката към амулетите от времето на Първото българско царство (Мавродинов 1959, 267, обр. 265). По-късно фигурката е включена без коментар към група амулети и колани принадлежности в текст за ранната история на прабългарите (История 1981, 67, обр. 9).

Втората фигурка (обр. 3 *2*) е намерена във фонда на Преславския музей. Описва се като „спънат кон", което на пръв поглед се подкрепя от факта, че на гърба, подобно на поповските фигурки, се виждат две издатини, представящи най-вероятно седло (Мавродинов 1959, 267, обр. 265; История 1981, 67, обр. 8). Главата обаче определено не е конска. Тя завършва със заострен, масивен

и подвит навътре клюн, както обикновено се представят главите на грифоните и поради това изображението може да се определи като безкрил грифон или като грифон, съчетаващ черти на кон. Доколкото може да се съди от обнародваните фотографии, насочената нагоре издатина на опашката отбелязва нейния край. До него се допира доста добре моделирана глава на змия. По отношение на тази особеност фигурката е най-близка до фигурките от Попово.

Третата фигурка (обр. 3 *3*) е композиция от две, разположени една срещу друга птици, произхождащи от Велико Търново (История 1981, 67, обр. 16). Пространството между фигурките и линията, върху която са стъпили, е триделно оформено като това на фигурката от Преслав, но долната линия - права и завършваща с обърнати надолу шипове - не се съединява с опашките и трудно може да бъде определена като змия.

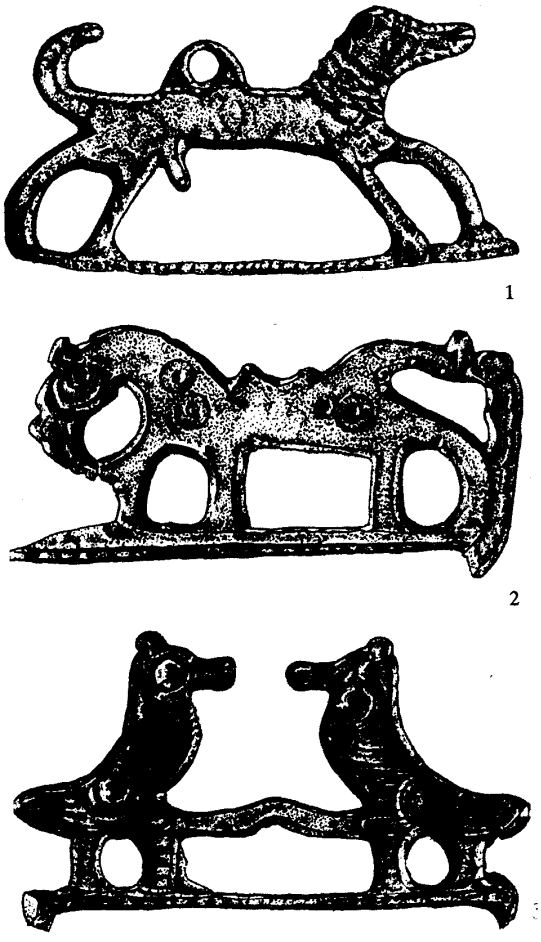

Обр. 3. 1. Бронзова фигурка от Луковитско. 2. Бронзова фигурка от музея в Преслав. 3. Бронзова фигурка от В. Търново (без мащаб, всички в Археологически музей - София)

Fig. 3. 1. Bronze figurine from the Lukovit region. 2. Bronze figurine from the Preslav Museum. 3. Bronze figurine from the Veliko Tarnovo Museum (no scale, all finds are kept in the Museum of Archaeology in Sofia)

Точната датировка на трите фигурки е невъзможно да се определи, тъй като те са случайни находки и нямат аналози, или поне не са ми известни. Датирането в VIII-IX в., както е посочено при последната им публикация (История 1981, 66), не може да се подкрепи с убедителни аргументи. В некрополи и селища от това време у нас и в съседните култури на авари и хазари подобни фигурки не са познати.

Представяне на линия под краката се вижда върху две други фигурки на кончета, намерени в Североизточна България - едната случайно и неизвестно къде (Стоянова 2001, 341, обр. 1/5), другата - на територията на ранносредновековния некропол при Одърци, Добричко (Дончева 1993, 11, обр. 1). Те имат обаче, две съществени отличия от посочените по-горе. Върху кончетата е представена схематична фигура на ездач, а линията под тях е дъгообразно извита и съединява само краката без да достига до опашката. Аналогиите на тези фигурки се търсят на изток и по-специално в района на Северен Кавказ, където са известни подобни бронзови амулети, принадлежащи на средновековните алани (Станилов 1992, 241; Атанасов 1993, 53-57 с л-ра).

Бронзови фигурки на коне, стъпили върху змия, се откриват в една област на Източна Европа, която досега е оставала вън от вниманието на авторите, търсещи аналогии на кончетата с ездач върху тях. Това е районът на средното течение на реките Волга и Кама, населен с фино-угурски племена, сред които през периода VIII-XI в. били разпространени такива фигурки-амулети (Голубева 1979, 41 сл.; Финно-угры, табл. LI, 2; Khalikova, Kazakov, 1977, fig. XLVII, 5). През X в. те проникнали и в съседната древноруска култура, загубвайки първоначалното си значение, и с променена донякъде формата (Рябинин 1981, 24-25). Най-често представят кон с ездач, който при цялата схематичност на изображението има безспорните белези на жена. Три детайла в тези фигурки заслужават внимание:

1. кръгли отвори между ръцете и тялото на ездача, подобни на отворите между ръцете на конниците от България;

2. линия, която тук съединява не само краката и опашката, но и главата;

3. кант от насечки по горния и долен край на някои фигурки напомня за редицата от

кръгчета или насечки от поповските фигурки.

Според трактовката на руски археолози и изкуствоведи, волжско-камските амулети представят женско божество върху кон, който тъпче змия като илюстрация на местна легенда, свързана с шаманизма. Най-често змията е показана схематично, без никакви подробности, но при някои фигурки тя е моделирана реалистично с широко отворена уста под главата на коня (Смирнов 1952, 186, табл. XLII, 1). Би било пресилено да се търси пряка и категорична връзка и културно-историческо единство между фигурките от България и Средна Волга. По-скоро, в случая, става дума за илюстрация на широко разпространени в древността сходни поверия, за бората между соларното и хтоничното начало, между светлината и тъмнината. Захапването на двете глави на животните при амулетите от Поволжието предполага, че краят на опашките на фигурките от Попово и от Преславския музей са могли да завършват - или да се е смятало, че завършват - с глави, както е оформена опашката на грифона върху крайната лява плочка на диадемата от Преславското съкровище (Тотев 1986, табл. VII)[2].

Фигурките от България нямат, поне засега, точни и пълни съответствия. Съвпадат само отделни детайли, сред които за най-характерен трябва да се определи линията под краката, представяща схематично изображение на змия. Определянето му по този начин е сигурно за фигурките от Попово и Преслав, за тази от Луковитско е несигурно, а за фигурката от В. Търново - малко вероятно. Всеки извод за датировка и свързването им с определена културна среда трябва да се смята за предварителен, поне докато не се открият техни аналогични изображения от сигурна археологическа среда. Отсъствието, доколкото ми е известно, на подобни фигурки сред паметниците на тракийската и римска култура в България е основание те да се отнесат след края на късната античност. Композицията от две птици от В. Търново би могла да се съпоставя с известния в раннохристиянското изкуство сюжет от два срещуположно представени пауна, които пият вода от кратер или кантарос - изворът на живота - или между тях е представен кръст. У нас са познати от каменни релефи и от стенописи в гробници (Овчаров, Ваклинова 1978, 29, обр. 33, 34, 83, 85; Минчев 2002, 53-54, обр. 1-3). Такива

Обр. 4. Горен край на бронзова карфица от Херсон
Fig. 4. The head of a bronze pin from Chersonesus

две птици оформят горния край на бронзова карфица от V-VI в., намерена в Херсон (обр. 4). Те са стъпили върху хоризонтална поставка, под която са оформени два кръга, както при птиците от В. Търново (Херсон 1991, 43, № 31). Находката от Херсон е много близка аналогия на нашия паметник и сигурно свързва находката от В. Търново с творбите на раннохристиянската дребна металопластика. Еднакъв детайл в украсата на тази фигурка и на грифона-кон от Преслав е циркулният орнамент с точка („птиче око"), познат от много паметници на костторезбата и бронза в източноправославния християнски свят, и определян като орнамент с апотропеен характер (Георгиев 2000, 86 и бел. 4, 39). Подобна е и украсата върху първата фигурка от Попово. Фигурките от Попово, Луковитско и Преслав биха могли да се датират ориентировъчно в X-XI в. Свързани са с възраждането на обичая по онова време във Византия и България за носене на амулети и лични печатчета с различна форма и изображения върху тях. Тази дата остава хипотетична до намиране на подобни паметници в датирана среда. На настоящия етап трябва да се отчита като по-сигурен факта за обособяването на нова група паметници на дребната металопластика от днешната територия на България, обединени от общ иконографски белег[3].

[2] *На фигурата от Преславското съкровище ми обърна внимание П. Георгиев.*
[3] *Автор на графичните изображения е Божанка Петрова, Шумен.*

Цитирана литература:

Атанасов 1993: Г. Атанасов. Две ранносредновековни апликации-конници от Южна Добруджа.- Епохи, 1, 1993, 53-57.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Статуетката ключ от Плиска. - Старини, 1, 2000, 79-86.

Голубева 1979: Л. А. Голубева. Зооморфные украшения фино-угров. Москва, 1979.

Дончева 1993: Л. Дончева-Петкова. Отново за бронзовите кончета-амулети.-Годишник на Националния археологически музей, 9, 1993, 111-114.

История 1981: История на България. 2. Първа българска държава. София, 1981.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Меламед 1991: К. Меламед. Амулети-коне, яздени от мъжка глава. - Проблеми на прабългарската история и култура, 2, София. 1991, 219-231.

Минчев 2002: Ал. Минчев. Мраморен парапет от ранновизантийски амвон в Шуменския музей.- Известия на Исторически музей Шумен, 10, 2002, 52-61.

Овчаров, Ваклинова 1978: Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България IV-VII век. София, 1978.

Рябинин 1981: Е. Рябинин. Зооморфные украшения древней Руси X-XIV вв. Ленинград, 1981.

Смирнов 1952: А. Смирнов. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. - В: Материалы и исследования по археологии СССР, 28. Москва, 1952.

Станилов, 1992: С. Станилов. Старобългарските амулети-кончета.- Плиска-Преслав, 5, 1992, 239-245.

Стоянова 2001: Х. Стоянова. Новооткрити ранносредновековни бронзови амулети-кончета. - В: България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 2001, 339-347.

Тотев 1986: Т. Тотев. Преславското съкровище.- Известия на Народния музей Варна, 22(37), 1986, 81-106.

Финно-угры 1987: Финно-угры и балты в эпоху средневековья - В: Археология СССР, Москва, 1987.

Херсон 1991: Византийский Херсон. Каталог выставки. Москва, 1991.

Khalikova, Kazakov 1977: E. Khalikova, E. Kazakov. Le cimitière de Tankèevka. - Les anciens Hongrois et leurs voisines à l'Est. Budapest, 1977, 77-190.

About a Group of Bronze Figurines

Rasho Rashev*

The author presents two unpublished bronze horse figurines from the collection of the Museum of History in the town of Popovo. A very important detail is the fork at the end of the tail that is interpreted as a serpent head on which the horses are standing (Fig. 1). The author comments on three more figurines, which are published but dated incorrectly in the 8th - 9th centuries; these figurines are also standing on a horizontal line (Fig. 3). This line could be interpreted as a serpent body only in one of the cases - the image of a griffin-horse, whose tail is bitten by a serpent (Fig. 3 *1*). This subject represents the universal idea of the contradiction and the fight between the two major forces -heaven and underworld, personified by the horse and the serpent. The figurine with the two birds from Veliko Tarnovo (Fig. 3 *3*) is similar to the scene depicted on the head of a bronze pin from Chersonesus (Fig. 4) representing a simplified version of the early Christian scene of two peacocks drinking from the source of life. This analogy dates it to the 5th - 6th centuries. The rest of the figurines could be dated to the 10th - 11th centuries, a date that is hypothetical due to the lack of analogies.

* *Археологически институт с музей - БАН, Филиал - Шумен, e-mail: jordanov@prist35.net*

Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries. Ed. by M. Özdoğan, N. Başgelen. Arkeoloji ve sanat yayinlari, Istanbul, 1999, Text & Plates.

След големите открития на Джеймс Меларт през 50-те и 60-те години на миналия век, когато от неолитната култура в днешна Югозападна Турция бяха извадени на бял свят останките на Хаджилар и Чаталхююк, едва в края на 80-те и началото на 90-те години светът на специалистите по праистория на Стария свят беше отново разтърсен - този път в Югоизточна Турция, след Чайьоню, бяха проучени няколко селища от безкерамичния и ранния керамичен неолит, които дадоха неочаквани резултати. По същото време в Централна и Югозападна Турция проучванията на неолитната култура бяха интензифицирани, което доведе и до нови идеи за произхода на балканския неолит. След предварителните отчети, пръснати из различни периодични издания, по инициатива на проф. Мехмет Йоздоган от Истанбулския университет беше подготвена и публикувана представяната тук монографична публикация в две части, в която ръководителите на споменатите нови проучвания излагат основните резултати от тях. Освен обемния текст (236 стр.), второто тяло на книгата съдържа много богат илюстративен материал (203 стр. цветни и черно-бели графични и фотоилюстрации). Книгата съдържа 12 части, посветени на новите проучвания на отделни неолитни селища или райони, както и въвеждащ и заключителен синтез.

Въвеждащата част е написана от ерудирания специалист по праистория на Анатолия У. Есин. Тя представя накратко някои заключения върху основните резултати от новите проучвания на неолита в Югоизточна, Централна и Югозападна Турция, и особено за безкерамичния му етап в първите два ареала.

Халан Джеми е най-старото известно напълно уседнало селище в Югоизточна Анатолия, обитавано няколко столетия в края на XI хил. пр. Хр. Отнася се към началото на безкерамичния неолит. Разкопките на М. Розенберг показват използването на кръгли каменни постройки, съдове и други предмети от камък. Икономиката на селището е свързана не с култивирани зърнени растения, а с одомашнени животни и то само с одомашнени свине.

За разлика от почти всички останали обекти, включени в книгата, ниската селищна могила Чайьоню е проучвана близо 30 години от международен екип (Х. Чамбел, Л. и Р. Брейдууд, А. и М. Йоздоган). Разкопани са широки площи, събрани са много данни за каменната архитектура на безкерамичния неолит, която показва преминало през седем фази развитие - от края на IX до края на VII хил. пр. Хр. Заедно с жилищните постройки, установени са и сгради, използвани като светилища. Сред предметите от материалната култура изпъкват многобройните медни предмети, получени чрез студено изковаване. Среща се и женска антропоморфна пластика от глина.

Две селища в района на Урфа са проучвани от екип на университета в Хайделберг, ръководен от Х. Хауптман. В Невали Чори са документирани 29 каменни постройки от началния етап на безкерамичния неолит. Особена популярност в научната книжнина вече има една от тях, която е използвана като светилище. В нея са установени повече от дузина Т-образни каменни колони. От селището произхождат и голям брой пластични и релефни антропоморфни и зооморфни каменни изображения, които са изключително постижение на изобразителната дейност на ранните земеделци от края на IX хил. пр. Хр. Подобно светилище е проучено в малкото селище Гьобекли от втория етап на безкерамичния неолит. То също включва Т-образни каменни колони, по които са издялани реалистични животински изображения. Намерени са и зооморфни каменни фигури.

Селището Джаферхююк е разкопавано под ръководството на Ж. Ковен. Принадлежи към втория етап на безкерамичния неолит и се датира към края на IX хил. пр. Хр. Установени са цялостни планове на няколко правоъгълни постройки от камък или кирпич, обикновено с контрафорси. Особен интерес предизвикват обсидиановите сечива, съдове и гривни от мрамор, мъжки и женски статуетки от глина.

Селищната могила Юмуктепе при Мерсин е влязла в научната книжнина преди повече от половин век чрез разкопките на Дж. Гарстанг. Новите разкопки на И. Канева са насочени преди всичко към най-ранните напластявания, отнасящи се към керамичния неолит, началото на който се отнася към началото на VII хил. пр. Хр. Къщите са строени с каменни основи, но стените са от плет и глина. Едва през късния неолит се появяват постройки от кирпич. Обитателите на селището от самото му основаване са уседнали земеделци и скотовъдци, които произхождат от Северна Месопотамия.

Статията на У. Есин и С. Харманкая е посветена на проуванията на селищната могила Ашаклъ в Централна Анатолия. Това селище се отнася към безкерамичния неолит. В трите пласта на могилата са разкрити над 400 помещения от допиращи се правоъгълни или трапецовидни постройки, изградени от кирпич. Има данни, че някои са използвани като светилища. Оставените малки свободни пространства са използвани за стопанска дейност. Констатирана е и оградна стена. Обитателите на селището се намират на прехода към земеделие и скотовъдство, но основно са се занимавали с търговия на обсидиан.

На производството и разпространението на обсидианови сечива в Киликия е посветена статията на Н. Балкан-Атли, Д. Биндер и М. К. Ковен. Установени са работилници, намиращи се извън селища, както и доказателства за връзката им с определени селища.

М. Йозбашаран представя резултати от краткотрайни проучвания на селището Мусулар в същия регион. То е обитавано през безкерамичния неолит и по-късно в края на керамичния неолит.

Под ръководството на Я. Ходър през 90-те години бяха продължени разкопките на Чаталхююк. В рецензирания том той представя резултатите от проучването на една многократно подновявана голяма постройка от горните напластявания на неолитната селищна могила, със стенописи в някои части на стените. Постройката е обитавана поне 40 години от голямо семейство - под пода са

установени останки от 64 скелета. Рисунките по стените са свързани с погребването на млади индивиди и поради това, за разлика от Меларт, се смята, че стенописите в Чаталхююк са начин за общуване с отвъдния свят, че постройките със стенописи са нормални жилища, а не светилища. Освен това, пак за разлика от предишния разкопвач, Ходър костатира, че погребването е извършвано веднага след смъртта в една и съща гробна яма с предходните починали.

Проучванията в Езерната област (древна Писидия) са важни за установяването на връзки с Балканите през неолита. След разкопките на Хаджилар, Суберде и Ербаба в предишните десетилетия, през 80-те и 90-те години Р. Дуру проучва части от други три селища - Куручай, Хюючек и Бадемаъджъ, в които констатира пластове от ранния и късния неолит. Неолитните постройки са направени с кирпич, а в Куручай са установени каменни основи на укрепителна стена с кули. Засега остава открит въпроса за съществуването на безкерамичен неолит в района. Най-долните пластове на Бадемаъджъ, които са най-ранни в проучваните селища, представят керамични съдове с прости заоблени форми; рисуваната украса е по-късно явление в ранния неолит. Всяко от досега известните селища показва особености в материалната си култура и поради това не може да се говори за определена единна неолитна култура. Особено изявени са различията между западната и източната част на района.

Разкопките на Я. Роденберг в Илъпънар, на брега на езерото Изник в Северозападна Анатолия представляват още по-голям интерес за балканските връзки през неолита. В ранните селища, които по анатолийската хронология се отнасят към късния неолит, основната строителна техника е колово-плетената (плет, измазан с глина). Варианти на кирпичната техника се срещат едновременно с първата, но в късните фази на неолита остава само втората. Срещат се и двуетажни постройки. Керамиката показва предимно местни, но и балкански черти. Последното се отнася главно за късните неолитни фази, в които елементите на тракийския късен неолит са достатъчно изявени.

Последната част на книгата е написана от М. Йоздоган и посветена на неолитните култури в Източна Тракия. Тази проблематика е добре позната от многобройните публикации на автора, но тук е представена в добре систематизиран вид. Предложена е хронология и характеристика на културите Фикиртепе, Ходжа чешме и Ашаъпънар, които покриват целия неолитен период в областта. Най-сериозни възражения предизвиква твърде ранното хронологическо място на култура Фикиртепе, отредено ѝ от автора.

Заключителните бележки на М. Йоздоган са иосветени на все още неясни проблеми в ранното неолитно развитие на Анатолия.

Представената книга е безспорен бестселър в конпендиумите за праисторията на Анатолия и без съмнение ще има значителен принос за осъзнаване на новия образ на ранното неолитно развитие в този регион.

Васил Николов

Н. Кунина. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1997.

Книгата на Н. Кунина - един от най-известните руски изследователи на античното стъкло, не е публикувана наскоро, но все е слабо популярна сред българските специалисти. Тя се състои от текст, илюстрации, каталог с 434 номера и приложения с указател на термините, географски, азбучен и хронологически указател, карти и списък на литературата. Колекцията от антично стъкло на Ермитажа в Санкт Петербург е представена чрез цветни фотографии с изключително високо качество, които превръщат изданието в ефектен албум.

В началото (с. 9-20) авторът прави изчерпателен преглед на обема и историята на попълването на тази забележителна сбирка. Хронологическите граници на материалите обхващат голям период - от XV в. пр. Хр. до V в., а общият брой на съдовете във фондовете на Ермитажа е над три хиляди. Отделно са съхранявани античните стъклени мъниста, висулки, геми, камеи и фалери, някои от които са включени в настоящия каталог.

Представено е формирането на колекцията, започнало в края на XVIII в. Тогава Екатерина II купува две сбирки от Париж и Дрезден, които включват антични стъклени предмети. През XIX в. в Ермитажа постъпват и други европейски сбирки, някои от които съдържат източносредиземноморски материали (колекцията на граф П. А. Сабуров - руски консул в Гърция през 70-те години на XIX в., на парижкия антиквар М. Сивaджан). В края на XIX - началото на XX в., освен с различни други откупки, фондовете се попълват със стъкло от Южна Русия - района на Пантикапей и Нимфей. Някои частни колекции, придобити в същия район (колекциите на А. В. Новиков, на Г. Калло), са получени през този период в Ермитажа, а източносредиземноморските материали се обогатяват с дарение - съдове, направено от антиохийския патриарх Григорий IV. След 1917 г. и национализацията на колекциите в Ермитажа постъпват и други значими сбирки, съдържащи антично стъкло - на С. Г. Строганов - основател и президент на Императорската археологическа комисия, на А. А. Бобрински - председател на Императорската археологическа комисия и вицепрезидент на Императорската академия на изкуствата, на Руския археологически институт в Константинопол и др.

Освен чисто историографското значение на този преглед на придобитите от Ермитажа частни колекции и дарения, авторът очертава и съществена характеристика на сбирката - преобладаването на материали от източносредиземноморско - черноморския регион. По-нататък в текста Н. Кунина проследява постъпването на антично стъкло от редовни археологически разкопки, което представлява около една трета от общия обем на колекцията. Материалите произхождат най-вече от некрополите на северночерноморските градове Пантика-

пей, Олбия, Херсонес и Нимфей, чието археологическо проучване започва още през първата половина на XIX в. и попълва фондовете на Ермитажа със забележителни образци на античното стъклопроизводство. Подчертано е и значението на стъклото от датираните гробни комплекси за изясняване на хронологията на материалите. Особено интересни са комплексите от Пантикапей, съдържащи повече от един съд, илюстрирани с общи фотографии в края на книгата.

Н. Кунина е отделила специално място (с. 20-25) на историята на проучванията върху античното стъклопроизводство на територията на Южна Русия, Украина и Армения. Направен е пълен преглед на изследваните останки от работилници, коментирани са находките на инструменти, калъпи, отпадъци от производство, датирани в периода VI в. пр. Хр. -VI в. Тази част от текста е придружена и с подробна библиография. Така сумираните данни за местната изработка на стъклени съдове и изделия представляват своеобразно обобщение на постиженията на този тип проучвания в региона.

Като принцип за представяне на колекцията авторът е избрал групирането на материалите според начина на изработка, който е един от най-често използваните и подходящи критерии за подобни големи сбирки (с. 26-43). По същия начин, разделен в пет части, е структуриран и каталогът (с. 244-339). Същевременно Н. Кунина излага накратко същността и историята на всяка една от техниките. Приложените илюстрации и реконструкции на производствените манипулации допълват яснотата на текста и в известна степен придават учебен характер на изложението. Всъщност немалка част от колекцията е предмет на досегашните научни изследвания и публикации на автора, които са многократно цитирани в каталога. По този начин Н. Кунина синтезирано предава пълната информация за съдовете, без обаче да претоварва това представително издание с обемна аналитична част.

Най-древният стъклен съд от фондовете на Ермитажа е кратерискос от XV-XIV в. пр. Хр. (кат. №1), изработен в техниката на пясъчното ядро, прилагана в Източното Средиземноморие, а през VI в. пр. Хр. засвидетелствана и в работилница в Днепро-Бугския лиман. Освен съдове, по този начин са произвеждани и мънисти, висулки, амулети, също включени в каталога. Тази най-стара техника на стъклопроизводството е добре позната и от находките от българските земи.

Методът на отливане или пресоване на стъклената маса в калъпи е представен в ермитажната сбирка от разнообразни съдове от периода втората половина на III в. пр. Хр. - началото на I в., както и с медальони, геми, камеи, фалери. Както подчертава авторът, някои от тях представляват уникални находки - купа с ажурен орнамент от златно фолио, открита в Северен Кавказ (кат. №48), миниатюрен скулптурен портрет на жена, предполага се Ливия, открит в Нимфей (кат. №78) и др. От особен интерес за специалистите, познаващи българските материали, са чашите с две дръжки и столче, наричани скифоси или кантароси, произхождащи от Южна Русия и Кавказ (кат. №60-62). Изработени са чрез пресоване и студена обработка от безцветно стъкло и представляват точна аналогия на скифоса, открит при Смочан (Belivanova 1999, 36, fig. 2), като потвърждават източносредиземноморския произход на тази ранноримска находка на луксозно стъкло.

Друг ефектен вариант на пресоването представлява мозаечната техника, която е коментирана подробно от Н. Кунина и илюстрирана с прекрасни образци на античното стъклопроизводство от Ермитажа. И в тази група един от съдовете намира много близък паралел сред българските материали. Това е ребриста купа от добре познат тип, изработена от лилаво стъкло със спираловидни бели орнаменти, произхождаща вероятно от некропола на Пантикапей (кат. №93). Фрагмент от подобна купа е известен от Нове и е определен като североиталийско производство (Генчева 2002, 47, табл. XLVIII, 1), за разлика от ермитажния съд, за който Н. Кунина допуска и източносредиземноморски импорт.

След откриването на стъклодуването около средата на I в. пр. Хр. тази техника става основна в античното стъклопроизводство. Авторът се спира първо на съдовете, изработени чрез издухване в калъп. Ермитажът притежава уникални произведения, като амфора, подписана от известния майстор Енион, работил в тази техника, както и някои други съдове, за които се предполага, че са от неговите работилници (кат. №109-112). В колекцията са засвидетелствани и други по-широко разпространени ранноримски типове, като чашите с релефен орнамент Isings 31 и тоалетни флакончета Isings 78d (кат. №118, 146-148), които са известни и от България (Belivanova 1999, 38, fig. 11-15) и още веднъж потвърждават съществуването на обща посока на разпространение на източносредиземноморските изделия към балканско-черноморския регион.

Най-обемна и разнообразна е групата на съдовете, изработени чрез свободно издухване. Н. Кунина е поставила в началото на раздела съдове с рисувана украса, изработените от цветно стъкло, а основната част от материала е подредена според формата и декорацията. Въпреки че не е основна цел на автора да коментира мястото на производство на находките, и в тази група, както в целия каталог, са дадени определения за всеки съд. Подобно на вече направените съпоставки с антично стъкло от територията на днешна България, и тук някои съдове намират точни аналогии. Няколко примера показват важността, която северночерноморските материали, респективно колекцията на Ермитажа, имат за изследването на римското стъкло у нас.

Почти идентични са купата с две дръжки от Керч (кат. №284) и киликът, открит в Нове (Генчева 2002, 47-48, табл. LXVIII, 7). Този паралел не е без значение, доколкото става въпрос за специфична форма от торевтиката и Н. Кунина посочва, че според нея съдът от Керч е уникален експонат. За двете купи е предположено, че са произведени в Италия или Източното Средиземноморие.

Същото пълно съвпадение на типа се вижда и при чаша от некропола на Пантикапей (кат. №324) и при друга, открита при Караново (Ignatov 2001, 255, fig. 2, 1). В литературата такива чаши се разглеждат като кипърска продукция, чийто импорт е традиционен за райони като Северното Черноморие и Тракия.

Подобна аналогия представляват малките балсамарии с прищипнато тяло - форма, почти липсваща в западните райони на империята и считана за сирийско производство. Находките от некрополите на Мирмекия и Пантикапей (кат. №366-367) и тези от Балканите (Belivanova 1999, 44, fig. 53) очертават част от ареала на разпространението им.

Друг тип съдове - флакони с биконично тяло и характерна украса от апликирана нишка, близки до форма Isings 104 a, са известни както от некропола на Пантикапей (кат. №224), така и от Томи и Марцианопол (Bucovala 1968, 64-66; Ангелов 1983, 84, табл. II, 6). Въпреки че тази форма е разпространена и в Източното Средиземноморие и Н. Кунина определя флакона от Пантикапей като източносредиземноморски, според някои автори е възможно находките от Черноморието да представляват обособена продукция на локално ателие (Davidson Weinberg 1992, 134).

Определени типове кани (кат. №241, 263), произхождащи от района на Пантикапей и считани от автора за източносредиземноморски внос и продукция на Боспорското царство, също намират близки аналогии сред материалите от Тракия и Западното Черноморие (Минчев 1989, 15, тип A II; Belivanova 1999, 42, fig.36, 37). Това още веднъж подсказва за съществуването на регионални варианти, чието значение за въпросите на общия поток на импорта или местното производство е възможно да се прецизира.

Биха могли да се посочат и още подобни примери, но цитираните са достатъчни, за да се подчертае същественото място на съпоставките между северночерноморските материали на антично стъкло и находките от България. В този смисъл книгата на Н. Кунина представлява важна разработка и за проучванията в България, доколкото колекцията на Ермитажа е една от най-големите и пълни сбирки от изделия на стъклопроизводството от източносредиземноморско-черноморския регион. Не на последно място би трябвало да се подчертае, че каталогът на изданието е изготвен на високо професионално ниво и би могъл да служи като образец за максимално подробно и изчерпателно представяне на антични стъклени съдове. Така, от една страна, в публикацията на Н. Кунина широкият кръг читатели ще открие прекрасен албум с балансирано и ясно поднесена информация, а от друга - книгата е необходима основа за научни изследвания на специалистите.

Анастасия Чолакова

Цитирана литература:

Ангелов 1983: А. Ангелов. Гробни находки от южния некропол на Марцианопол. - Известия на Народния музей Варна, 19(34), 1983, 84-88.

Генчева 2002: Е. Генчева. Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България). Sofia - Warszawa, 2002.

Минчев 1989: А. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I - VI в.), 3, Кани. - Известия на Народния музей Варна, 25(40), 1989, 13-25.

Belivanova 1999: A. Belivanova. Early Roman Glass from Bulgaria (1st - the first half of the 2nd century). - Archaeologia Bulgarica, 1999, 1, 35-49.

Bucovală 1968: M. Bucovală. Vase antice de sticla la Tomis. Constanţa, 1968.

Davidson Weinberg 1992: G. Davidson Weinberg. Glass Vessels in Ancient Greece (Publications of the Archaeologikon Deltion No. 47). Athens, 1992.

Ignatov 2001: V. Ignatov. A Roman Grave near the village Karanovo. - In: „Maritsa - Iztok". Archaeological Research, 5. Radnevo, 2001, 254-256.

Е. Манева. Крстеви. Средновековна некропола. Скопје, 2000.

Книгата на Е. Манева представя резултатите от проучванията на средновековния некропол Крстеви в землището на с. Корешница, до крепостта Просек (Република Македония), проведени през периода 1992-1994 г. Те са реализирани благодарение на доброто взаимодействие между Философския факултет на университета в Скопие, Института за история и археология и музея в Неготино. При разрешаването на отделни проблеми са привлечени специалисти от Музея на Македония, Природонаучния музей, Технологическия, Химическия и Земеделския факултети и Радиоложкото отделение на Държавната болница. Включването на разнородни специалисти е позволило да бъдат направени прецизни антропологически и остеологически анализи на костния материал, анализ на останките от текстил, анализ на ботаническия материал, физически и химически анализи и консервация на металните находки.

Книгата се състои от 197 страници текст и илюстрации и 8 цветни табла. В уводната част е направен кратък, но пълен исторически преглед на развитието на региона от началото на XI в. до края на XIV в. Тази информация, макар да не засяга пряко проучването на некропола, има отношение към някои от резултатите и направените от авторката изводи за социалния и етнокултурния статус на населението. Специално място е отделено на крепостта Просек (Демир Капия), която се намира на около 2 км от некропола. Досегашните проучвания показват, че тя не само е заемала средищно място, но и представлява един от важните укрепени центрове в Македония през средновековието. В началото на XI в. в крепостта е настанен византийски военен гарнизон, от края на XII и началото на XIII в. тук резидират владетелите Добромир Хриз и Стрез. През XIII и XIV в. градът преминава последователно в ръцете на латинците, епирските деспоти, българите, никейските владетели и сърбите. Всичко това показва значението, което е имало за балканските държави владението на този стратегически център, контролиращ пътя по река Вардар и на юг към Солун.

Същинската част на изследването тематично е разделена в три глави: резултати от археологическите разкопки, анализ на гробния инвентар и каталог на гробовете и гробния инвентар. Данните от археологическите проучвания показват, че в некропола е спазен християн-

ският погребален обред. Мъртвите са полагани по гръб, ориентирани по оста запад-изток, с ръце поставени върху корема или гърдите. Във всеки гроб има само по един индивид, като липсват случаи на препогребване или нарушавания от вторични погребения. Планировката подсказва съществуването на определено групиране, вероятно на семейно-родов принцип. Повечето гробове са вкопани на малка дълбочина - между 30 и 70 см, поради което някои скелети са засегнати или унищожени от механизираната обработка на земята. При конструкциите на гробните ями се различават три варианта: обикновена яма с овална форма, яма, маркирана с един или повече камъни и цистови гробове, оформени с монолитни каменни плочи. Интересен елемент от погребалния обред е разкриването в рамките на некропола (между гробовете) на каменна печка, която Е. Манева свързва с обредното раздаване на храна в деня на погребението и при поменните за душите на мъртвите, известни като „задушници".

Некрополът е проучен частично - от него са разкопани 64 гроба. Установена е само хоризонтална стратиграфия, като развитието на некропола върви от най-високата точка и се разширява на запад и югозапад. Хронологически са определени две фази: първа фаза - края на X-XI в. и втора фаза - XII в. Основният брой гробове са отнесени към първата фаза, а само няколко гроба към втората. На този етап от проучването определянето на две хронологически фази в некропола изглежда малко прибързано, формално и недостатъчно аргументирано. На първо място липсват каквито и да било данни за прекъсване в края на XI и началото на XII в., което да обоснове нуждата от обособяването на отделни фази. Точно обратно, налице е континюитет при използването на некропола. Това се потвърждава и от липсата на вертикална стратиграфия на обекта. Увеличаването на относителния дял на цистовите гробове през XII в. показва определена тенденция, която, обаче, има свои по-ранни прояви, а не е някакво ново явление.

От общо 64 гроба в 34 са открити находки, изключително накити и аксесоари от облеклото. При анализа на гробния инвентар Е. Манева показва изключително широко познаване на материала. Това не е случайно. Авторката има репутацията на най-добрия изследовател на средновековните накити от Македония. Специално внимание е отделено на гроб 4. В него е открит *in situ* богат комплект от накити (прочелник, обеци, огърлица, пръстени и гривни), както и следи от текстилна тъкан (свила и златни и сърмени нишки). Те имат изключителна стойност за изясняване на характера и вида на женската празнична (сватбена) носия от края на X - началото на XI в. Голямото количество накити открити в некропола, както и луксозният характер на някои от находките, дават основание на авторката да го свърже с градското население на крепостта Просек. Изказано е също становището, че някои от украшенията може да са „византийски" импорт или са произведени в местни центрове по византийски модели. Обърнато е внимание на един чифт обеци от т.нар. „волински" тип, каквито досега не са намирани в Македония. Произходът им се свързва с византийското ювелирно производство, но те намират широко разпространение в Източна Европа, главно в Прикарпатието, Волиния, Киев и на Балканите. В България такива обеци са известни от Плиска, Преслав, Перник, Кюстендил, Мирково и Любеново. В некропола Крстеви е намерена също и една S-овидна обеца от т. нар. „унгарски" тип. Уникален характер имат също две сребърни цилиндрични капсули (висулки). Чрез химически анализ е установено, че в тях е поставен антимон на прах, който още в древността е бил широко използван в козметиката.

Каталогът следва логично и допълва с конкретна информация аналитичната част. Материалът е подреден по удобен за читателя начин. За всеки гроб е дадена пълна информация за пола и възрастта на погребания, описание на гроба, описание на скелета, описание на гробния инвентар, както и графични илюстрации. Обобщените данни са представени в таблици.

В заключението Е. Манева повтаря, в синтезиран вид, основните резултати. Авторката признава, че направените изводи не са окончателни, тъй като проучването на обекта не е завършено. Независимо, че книгата представя само един етап от изследването на некропола Крстеви, резултатите са впечатляващи, а в научен оборот са въведени нови интересни паметници.

Валери Григоров

Проучвания в Дворцовия център и на тайните ходници в Плиска през 2003 г.

През 2003 г. проучванията по проекта „Плиска - Дворцов център и подземни комуникации" бяха съсредоточени в два сектора - двора на оградения с тухлена стена комплекс, наричан Цитаделата и тайните ходни-

Обр. 1. Плиска. Югозападна част на сградата в двора на Цитаделата. Поглед от североизток
Fig. 1. Pliska. The southwest part of the building in the courtyard of the Citadel. View from northeast

ци между Дворцовия център и южната крепостна стена. Целевото финансиране от фондация „Развитие на българската наука" позволи да се постигне съвсем различен от досегашния обем на работа.

В първия сектор обект на проучване беше сграда Б-4 по номерацията на Станчо Ваклинов. Нейният северен край е разкрит още през 30-те години на XX в., а по-късно са правени малки сондажи за уточняване на плана и устройството на основите. Разкопките с цел цялостно изследване на паметника бяха започнати през 2000 г. и при използваните досега ограничени финансови средства проучванията по тази част на проекта щяха да завършат към 2005-2006 г.

Проучената площ е 383 кв. м при пълно изчерпване на културните напластявания и откритите в тях съоръжения. За целта беше демонтирана настилката на вътрешния двор, затворен между запазените в суперструкция сгради, състояща се от 1017 каменни плочи с различни размери. След приключване на разкопките настилката беше възстановена в предишния ѝ вид.

Според досегашните данни, този сектор от Дворцовия център е бил най-интензивно обитаваният. В очертанията на сградата и в тясната рамка между нея и останалите строежи, само в изкопа от 2003 г. са проучени следните съоръжения: 48 ями от различно време и с различно предназначение, в това число от дървени постройки, някои от които достигат дълбочина 4 м; 7 траншеи за дървени стени и огради; 2 печки с производствен характер и 1 печка с битово предназначение; отсечка от подземния ходник с разклонение.

Напълно разчистена, сграда Б-4 (обр. 1) представлява четириъгълник, ориентиран с дългата си ос по посока север-юг, с размери: 21,00 х 15,00 м. Във вътрешността му има втори симетричен четириъгълник с размери: 12 х 8,90 м. В южната третина на постройката е извършено преустройство, в резултат от което тя е била оформена като триделно преддверие. Средната му част е отделена от страничните коридори с две двойки дървени стълбове или колони, издигнати върху запазените сега масивни каменни подставки-бази. Широкият вход на южната стена бил разделен на три части от две дървени или каменни колони, поставени върху грубо одялани масивни каменни бази. Планът на сградата е близък до този на езическите храмове в центровете на Първото българско царство, но тя притежава и много различни от тях строителни особености. Окончателното определяне на предназначението, както и на относителната ѝ хронология, предстои след цялостен анализ на данните от четирите полеви сезона. Подемният археологически материал е предимно керамика от всички периоди на живот в Плиска.

Вторият сектор по проекта беше проучван в четири изкопа с обща площ 245 кв. м.

Първият е продължение на изкоп от кампания 2002, означен с № 4. На площ от 172 кв. м е проучена пресечницата на трасето с останките от дървената стена, открита от руската експедиция през 80-те годи-

Обр. 2. Плиска. Ъгъл на таен ходник с част от рампа към повърхността. Поглед от изток
Fig. 2. Pliska. Corner of the secret passage together and part of platform to the surface ground. View from the east

ни и горелият таен ходник, който излиза от ранния дворец, наричан „Крумов" в южна посока. Останките от стената, представляващи две успоредни траншеи, на разстояние средно 1,50 м една от друга, широки 0,80-1,00 и дълбоки до 2,90 м от сегашния терен, което означава около 2,20-2,50 м от старото ниво, са проследени на дължина около 16 м. В източния край на трасето им лежи по-късна зидана кръгла пещ. Поради приключване на разкопките, проучването на изкопа не беше завършено и ситуацията на това място остава неясна. В профилите ясно личат отпечатъци от гредите на палисадата, дебели 20-30 см. Ходникът пресича северното трасе на вътрешната траншея, с останките от вертикален гредоред (палисада) и под прав ъгъл, с плавно оформена рампа (обр. 2), излиза на повърхността вътре в укрепителното съоръжение. Подът му е настлан с преупотребени късноантични тухли, някои от които са с печати. Разчистеното трасе е дълго 8 м, а трасето на рампата от ъгъла до повърхността - 7 м, при максимална дълбочина 3,50 м от сегашния терен и ширина на настилката 1,20 м. И тук ходникът е унищожен от стихиен пожар, като е останала само овъглената облицовка на вертикално наредените талпи от покритието на стените. Източният край на рампата, заедно с трасето на траншеите, попада под споменатата кръгла пещ. Относителната и абсолютна хронология на останките от стената и от тайния ходник предстои да бъде направена след завършване на изкопа и цялостния анализ на резултатите. Освен керамичния материал, в насипа на тайния ходник бяха открити и няколко дълги железни клина.

Вторият изкоп също е продължение на миналогодишния, означен с № 3, който се намира на север от № 4 и представлява траншея с ширина 1,00 м и посока изток-запад. В западния му край, на дължина 5,40 м, е разкопано трасе на друг таен ходник. Ширината му е 2,50 м, а дълбочината - 5,00 - 5,20 м, с насип от плътно трамбована пръст и останки от овъглена дървена облицовка по стените. В този насип е проследено второ трасе на таен ходник, широк в основата си 1,75 м и дълбок 3,20 м. Неговият насип се състои изключително от строителни трошляци - тухли, обработени камъни и хоросан, в които имаше малки фрагменти от мазилка с останки от фрески.

Третият изкоп е означен по старата номерация с № 5 и се намира на 6,00 м западно от изкоп № 4. В него на дължина 5,50 м е разкопано трасе на същия таен ходник, който е проучен в изкоп 3. Тук той пресича трасето на останките от дървената стена, което означава, че е по-късен от нея. Дъната на тези ходници в границите на разчистеното трасе нямат останки от тухлена настилка.

Четвъртият изкоп също е означен като продължение на старата номерация с № 6. Намира се на 100 м западно от пресичането на траншеите от дървената стена с горялия таен ходник. Това е сондаж с размери: 5,00 х 1,00 м, в който на дълбочина около 1,00 м започват да се появяват отчертанията на същите траншеи.

С резултатите от проучванията в рамките на кампания 2003, познанията за строителната история на Дворцовия център и тайните ходници в Плиска получават качествено нов характер. Те имат пряко отношение и към историческата топография на Вътрешния град, чието изучаване напредва много бавно.

Рашо Рашев, Станислав Станилов

Лидер на прабългарската археология. Рашо Рашев на 60 години

На 12 ноември 2003 г. Рашо Рашев навърши 60 години. Зрялата за изследователя на хуманитарното знание възраст. Заради твърде големите негови заслуги към българската археология на средните векове, юбилеят е, без съмнение, едно събитие за колегията.

Рашо Станев Рашев е роден в село Тича, Котелско, където завършва местната прогимназия и продължава образованието си в Педагогическото училище в Стара Загора. След военната служба, една година учителства в родното си село. През 1965 г. записва „История" във Великотърновския университет „Братя Кирил и Методий". Тук намира своето призвание в средновековната археология под ръководството на изключително обаятелния човек и учен проф. Станчо Вакланов. В традицията на онова университетско обучение той активно работи в кръжока по археология и към края на следването си е негов председател. Всички летни месеци на студентските му години са заети от експедиции и разкопки.

Кариерата си на професионален археолог Рашо Рашев започва през 1979 г. като екскурзовод в Музея на Велики Преслав, където остава три години и пише първите си публикации. През 1972 г. преминава на работа в Исторически музей - Силистра, като уредник в средновековния отдел. През този период той вече е аспирант на задочна подготовка към Секцията за среднове-

ковна археология в Археологическия институт при БАН с ръководител проф. Станчо Ваклинов и тема „Българските укрепителни строежи на Долен Дунав VII-X в." В продължение на няколко сезона той изследва чрез обхождания, документиране и разкопки редица паметници по Дунава, по черноморския бряг, във вътрешността на Мизия, в проходите на Източна Стара планина. По същото време взема участие и в проучванията на фортификацията на Плиска.

През 1975 г. се открива Филиала на Археологическия институт при БАН в Шумен и Рашо Рашев става един от първите негови научни сътрудници. Усилията му са съсредоточени предимно в проучванията на Мадара, аула на хан Омуртаг при село хан Крум и в Дворцовия център на Плиска. След смъртта на проф. Станчо Ваклинов през 1978 г., той поема ръководството на проучванията в Крумовия дворец. След защитата на кандидатската си дисертация през 1977 г. Рашо Рашев, проявява изключителна активност в теренната работа с разкопки на Крумовия дворец, Тронната палата, Малкия дворец, т.н. сграда Б-4, капището, монументални сгради в източната половина на Цитаделата, тайните ходници във Вътрешния град, девташларите, култовия комплекс при Златна нива, езическия не-кропол при Караманите, Варненско, езическия некропол при Върбяне, Шуменско и много други обекти. От 1983 г, заедно със Станислав Станилов, ръководи последователно разкопки на укрепеното селище при Хума, Разградско, езическия некропол и селище при Ножарево, Силистренско, езическия некропол при Дибич, Шуменско, поминалния комплекс Плиска-Запад.

В теренната работа Рашо Рашев проявява изключително висок професионализъм, изразен не само в перфектното разкопаване и обработка на подемния материал, но и в качественото „разчитане" на паметниците. Не по-слабо е умението му да коментира отделни паметници, от които с необикновеното чувство за мяра и природен скептицизъм извежда ценна информация. Неговият принос в проучването на паметниците на езическа България надминава по качество всичко направено през втората половина на миналия век и в това отношение той наистина е достоен наследник на учителя си проф. Станчо Ваклинов. Разсъжденията и аргументите му впечатляват с концентрацията на идеи, здраво свързани с емпиричния материал, с широкия спектър на темите в една сравнително къса хронологическа рамка. Фундаментални остават постиженията на Рашо Рашев в проучването на старобългарската фортификация, изложени в близо 30 статии и излязлата през 1980 г. монография. Селищното устройство и формирането на градовете на Първото българско царство е друга успешно разработвана от юбиляра тема, в която той излага собствена теза. Свързани с нея са и разработките по концепцията за появата и развитието на Плиска като столица и провинциален град. Тук предлага и нова периодизация на Дворцовия център, нови обяснения за ранните столични сгради и т.нар. период на дървеното строителство. Безспорни постижения Рашо Рашев има в изучаването на прабългарския култов център Мадара и Мадарския конник, където сътворява нова теза за синкретичния образ на митичния герой и владетел. Заедно с това, специално внимание отделя и на достоличния Преслав. В отделна серия могат да се оценят неговите многобройни заглавия върху хронологията, атрибуцията и семантиката на различни, на пръв поглед неособено значителни паметници, като печатчетата-амулети, керамични бъклици или бронзовата тока от некропола Караманите. В хода на тези си занимания той също формулира нови тези, като например тази за „езическия лицев образ". Едно от най-смелите постижения на Рашо Рашев е опитът да обособи и обобщи археологическата култура на прабългарите от периода преди основаването на Дунавска България в монографичното изследване „Прабългарите през V-VII в." Скоро след нейното излизане от печат, през следващата 2001 г. той защити докторската си дисертация, обобщаваща културата на самата Дунавска България - „Българската езическа култура през VII-IX в. (археологическа характеристика)".

Големият принос на Рашо Рашев в изучаването на историята и културата на прабългарите не остава затворен в рамките на българската наука. Участието му в международни форуми е характерно с един подчертан стремеж да легитимира българските постижения в тази област пред чуждестранната колегия: Първи и Втори международни конгреси по българистика през 1981 г. в София, Международен симпозиум по археология и ранна история на България в Нотингам - 1981 г., Пети международен конгрес по славянска археология в Киев-1986 г., Първа, Втора, Трета и Четвърта международна конференция по прабългарска археология (1976, 1986, 1990, 1996) в Шумен. Конгреси и симпозиуми в Страсбург (1994), Киев (1999), Казан (1999), Франкфурт на Майн (1999), Париж (2001).

Изключително съпричастен към общото в националната хуманитарна наука, Рашо Рашев активно участва в организирането на онези от изброените научни форуми, които са проведени в България. Той е отговорен редактор на поредиците „Плиска-Преслав", „Проблеми на прабългарската история и култура", заместник-отговорен редактор на „Разкопки и проучвания", член на редколегиите на „Археология Крыма" и „Татарская археология". Трудно могат да се изброят популярните негови очерци и статии, десетките лекции и беседи, особено във връзка с честванията на 1300-годишнината от основаването на Българската държава на Дунав.

През последните две десетилетия Рашо Рашев се проявява и като лектор в Шуменския, Великотърновския и Свободния Варненски университети, с курсовете „История на България през средновековието", „История и култура на тюркските народи", „Прабългари", „Българска езическа култура", „Археология на евразийските степи през средновековието", „Евразия и конните народи". През това време, неформално, но с присъщата му ангажираност, е консултирал и наставлявал много от по-младите колеги в тяхното професионално израстване.

Рашо Рашев навърши 60 години и този юбилей мина в негов стил - скромно, почти незабелязано, само с лични поздравления от приятели и колеги. Мястото му обаче в българската средновековна археология има изключителна стойност. За това от страниците на най-авторитетното професионално списание по археология в България получава сърдечните поздравления на съпричастната към делото му колегия: благодарим ти за всичко колега и приятелю, бъди още дълго здрав и жив, пребъди в житейското и научното битие!

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА СТ.Н.С. I СТ. Д.И.Н. РАШО РАШЕВ

Прабългарски култов паметник от Мадара. - Археология, 1973, 2, 29-38

Модел на юрта от Девня. - Археология, 1976, 1, 39-45.

Силистра. Пътеводител (авторски колектив). София, 1976 авторски: 5-26; 39-56.

Българските землени укрепителни строежи на Долен Дунав VII-X в. Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1977, 20.

За глинените бъклици в средновековна България. - Плиска-Преслав, 1, 1979, 206-209.

Плиска: разкопки, проблеми, задачи. - Векове, 1979, 4, 38-48

Средновековна Мадара. - В: Ехо от конника. София, 1981, 182-197

Старобългарски укрепления на долния Дунав VII-XI в. Варна, 1982.

Старобългарски валове по черноморието. София, 1982.

Ускорено развитие на старобългарската култура. - В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади от симпозиум „Славяни и прабългари". София, 1982, 93-105.

L'Onglos - temoinages ecrits et faits archeologiques. - Bulgarian Historical Review, 1982, 1, 68-79.

Pliska - the first capital of Bulgaria. - In: Ancient Bulgaria, 2. Nottingham, 1983, 255-269.

Късни номади в Плисковското поле. - Преслав, 3, 1983, 252-262.

Нови данни за сграда 32 в Плиска. - Музеи и паметници на културата, 1984, 2, 5-8;

За езическия лицев образ (по повод на някои колонни апликации). - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 129-135.

Конникът в старобългарското изкуство. - Археология, 1984, 2-3, 60-70.

Плиска. Пътеводител. София, 1985.

Проучвания на външната крепостна стена в Преслав. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 215-222.

Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. - Археология, 1986, 2, 36-37.

Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг (Разкопки и проучвания, 17). София, 1987, (съавт. С. Станилов).

Дунавска България и Централна Азия. - В: Българските земи в древността. България през средновековието. Доклади на II Международен конгрес по българистика, 6, София, 1987, 205-210.

О генезисе болгарского раннесредневекового города. - Труды V Международного конгресса славянской археологии, 1, вып. 2. Москва, 1987, 30-36.

Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. - Археология, 1988, 2, 57-61.

Средновековният път Плиска - Дръстър и крепостта Динея. - В: Дуросторум - Дръстър - Силистра. Силистра, 1988, 117-130.

Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 214-220 (съавт. С. Станилов).

Юртообразна постройка в Плиска. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 291-313 (съавт. В. Дочева).

За художественото и културно-историческото значение на рисунките-графити от IX - X век. - Проблеми на изкуството, 1990, 1, 49-55.

Към топографията на Плиска и Преслав. - Векове, 1990, 4, 69-73.

Ранносредновековна бронзова тока от Караманите. - Археология, 1990, 2, 46-50.

Езически култов паметник при Златна нива. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 1991, 209-218.

Българският колан през VIII-IX век. - Годишник на националния археологически музей, 8, 1992, 243-248.

Средновековни постройки северно от скалния релеф в Мадара. - В: Мадара, 3, 1992, 109-126.

Девташларите - мегалитни паметници на българската езическа култура. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 5-34.

За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти". - Приноси към българската археология, 1, 1992, 96-102.

Най-ранният строителен период в центъра на Плиска. - Известия на музея - Шумен, 8, 1993, 252-262.

Гроб III/5 от Мадара и неговите аналогии в Северното Черноморие. - В: Българите в Северното Причерноморие, 2, В. Търново, 1993, 52-59.

За произхода на прабългарите. - Studia protobulgarica et medievalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 23-33.

Плиска. Пътеводител. Шумен, 1993 (съавт. П. Георгиев); II изд. 1996; III изд. 1998.

Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. - В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София - Сливен, 1993, 101-116.

Две групи прабългари и две прабългарски култури. - Историко-археологически изследвания. В памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, 29-33.

Аул и град в България през VIII-IX в. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 170-177.

Византийската култура в Крим през VIII-IX в. и прабългарите. - В: Българите в Северното Причерноморие, 3. В. Търново, 1994, 95-99.

Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. - В: Българите в Северното Причерноморие, 4. В. Търново, 1995, 89-95.

Плисковският аул. - Плиска - Преслав, 7, 1995, 10-22.

Цар Симеон, пророк Мойсей и българският златен век. - В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1995, 55-73.

Еленът като символ в средновековна България. - В: Епископ-Константинови четения, 2. Шумен, 1996, 200-210.

Държавата на Ернах и неговите наследници. - В: Българите в Северното Причерноморие, 5. В. Търново, 1996, 37-41.

Varna - une ville frontiere de trois empires. - In: Les villes frontieres (moyen age - epoque modern). Paris - Montreal, 1997, 82-90.

Появата на средновековни селища във високите части на Източна Стара планина. - Трудове на катедрите История и Богословие в Шуменски университет, 1, 1997, 108-113.

La plus ancienne periode de l'etat bulgare. - In: Von der Scythia zur Dobrudza (Miscelanea bulgarica, 11). Wien, 1997, 49-54.

Пръстенът от Върбяне. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 180-185.

Мадарският конник - стари и нови въпроси. - Исторически преглед, 1998, 3-4, 192-204.

Kenotaph fur einem Herrscher bei der ersten bulgarischen Hauptstadt Pliska. - Das Altertum, 44, 1998, 67-72 (co-autor S. Stanilov).

Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999 (съавт. Я. Димитров).
Прабългарите през V-VII в. В. Търново, 2000.
За човешкият образ в Северното Причерноморие през ранното средновековие. - В: Българите в Северното Причерноморие, 7. В. Търново, 2000, 37-42.
О возможности выделения ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. - Средневековая Казань: возникновение и развитие. Казань, 2000, 244-247.
Тронната палата в Плиска. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 35-43.
Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001.
Наконечники ремней VI-VII вв. из Болгарии. - МАИЭТ, 8, 2001, 91-93.
Българската езическа култура през VII-IX век (археологическа характеристика). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки". София, 2001.
Комплекс находок из раскопок юртообразной постройки в Плиске. - Археология Крыма, 2002, 2, 165-169.
Към последиците от разпадането на Велика България. - В: Polyxronia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 245-250.
Преслав в периода до покръстването. - В: Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от петите музейни четения на РИМ - Велико Търново, посветени на 70-годишнината на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 59-62.
Къде се е издигала първоначално Чаталарската колона. - Добруджа, 20, 2002, 150-157.
Провадийското плато през средновековието - Известия на историческия музей - Шумен, 10, 2002, 62-72.
Легендата за Булгар. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Сборник в чест на проф. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 373-383.
Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. - В: Studia et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 158-174.
За началото на българската средновековна култура. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 145-167.
Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония през VII - средата на IX век. - Годишник наисторически музей (под печат).
Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine. - In: Realites byzantines, Paris (co-auteurs V. Dintchev, B. Borisov).

Янко Димитров

Времето ще реши каква диря съм оставил. Станислав Станилов на 60 години

На 9 септември 2003 г. Станислав Станилов навърши 60 години. Това е добър повод да обърнем внимание на един всеотдаен, 35 годишен труд за проучване и популяризиране на паметниците от ранното българско средновековие. Научните дирения, на които посвещава живота си Станислав Станилов, са подкрепени от изтъкнатия български археолог Станчо Ваклинов, когото той винаги е наричал „моят" професор. В началото на научната си дейност Станислав Станилов се концентрира върху проучвания на етногенеза на старобългарското население. На тази тема е посветена кандидатската му дисертация и няколко обобщаващи статии. Той постига значителни резултати в изследването на старобългарските селища и жилища, които са предмет на много негови публикации. Особено популярни са двете монографии за ранносредновековните селища при Кладенци и при Хума, които се превръщат в еталон за публикуване на подобни проучвания.

Друга тема от научната работа на Станислав Станилов са старобългарските некрополи от езическия период. Важно значение за изясняване на погребалния обред имат статиите му, посветени на некрополите Вълчедръм, Кюлевча, Ножарево. Славянските археологически паметници са обобщени в книгата му „Славяните в Първото царство", която е издадена два пъти.

Едно от интересните постижения в теренната работа е откриването в руините на античната Монтана на единственото засега в България славянско езическо светилище, което той проучва заедно с Георги Александров. Не по-малко ценен за науката е и друг уникален паметник, който Станислав Станилов и Рашо Рашев разкопават в Плиска. Това е дванадесетметров шахтов гроб-кенотаф на владетел от езическия старобългарски период.

В последните 15 години Станислав Станилов съсредоточава своите усилия върху една колкото интересна, толкова и сложна тема - изследване на художествения метал от Първата българска държава. Резултатите са обобщени в два тома - „Художественият метал на българското ханство на Дунав (VII-IX в.)", който е и неговата докторска теза и „Художественият метал на Златния век", които се очаква да бъдат отпечатани през следващата година. Всички публикации на Станилов се отличават с изключителна точност и прецизност към всеки израз и детайл, един перфекционизъм, който е отличителна черта на повечето големи европейски учени.

Извън археологията Станислав Станилов развива богата и разнообразна публицистична дейност. Той е автор

на повече от 200 научно-популярни статии в различни ежедневници и списания: „Космос", „Наука и техника", „Народна култура", „Литературен фронт" и др. Две издания претърпява популярната му книга „Българската монархия през средните векове". В много от своите журналистически публикации, телевизионни и радио предавания той разглежда проблемите по идентификацията и опазването на паметниците на културата в България. Станислав Станилов е и автор на три сценария на пълнометражни документални филми. Той е консултант на трисерийния игрален филм „Хан Аспарух". Член е на Съюза на българските писатели, а през 1994 г. получава наградата на Съюза за публицистика.

Станислав Станилов развива значителна дейност и като преподавател. Той изнася лекции в Славянския университет и в Нов български университет по „Археология на славянския свят", „Хронологически проблеми на средновековната археология", „Средновековен номадизъм". Ръководи дипломанти и докторанти към университетите и към АИМ при БАН.

Според Станислав Станилов в науката трябва да съществува приемственост между учител и ученик, при която ученикът да получава систематизирано целия натрупан опит от учителя си. Върху тази основа в световната наука се изграждат школи и направления. Верен на този свой принцип, някогашният ученик на професор Станчо Ваклинов вече е „нашият професор", около когото се събира кръг от докторанти и сътрудници, които обучава не само в процеса на теренната археологическа работа, но и в непосредствени приятелски разговори и дискусии. Мнозина са тези, на които той е редактирал първите научни публикации и ги е насочвал към определена изследователска тема. Но стане ли дума за личните му професионални постижения, някак небрежно казва: „Времето ще реши каква диря съм оставил...".

С широките си познания в областта на историята, изобразителното изкуство, поезията, музиката, народопсихологията, геополитиката, Станислав Станилов е изключително интересен събеседник и безценен извор на идеи. Животът не винаги е бил ласкав с него, но той и днес остава верен на своята „дама на сърцето" - българската средновековна археология.

КРАТКА БИОГРАФИЧНА СПРАВКА

1943 г. Роден в Габрово, където завършва Априловската гимназия.

1968 г. Завършва висше образование във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий".

1969 г. Уредник в отдел „Археология" на ОИМ - Шумен.

1972-1975 г. Редовен аспирант на АИМ при БАН.

1975 г. Постъпва на работа в отдел „Археология" на Музей за история на София.

1976 г. Защитава дисертация на тема „Етническият състав на населението в Долно-дунавския басейн от края на VI до XI в. (по археологически данни)".

1979 г. Постъпва на работа в АИМ при БАН.

1987 г. Избран за старши научен сътрудник II степен. От 1993 г. Ръководител на Секцията за средновековна археология в АИМ при БАН.

2001 г. Защитава докторска теза: „Художественият метал на езическа България VII - XI в." и получава званието „Доктор на историческите науки".

2003 г. Избран за старши научен сътрудник I степен.

ТЕРЕННИ ПРОУЧВАНИЯ

1. Разкопки във Велики Преслав на Двореца и производствения комплекс в местността Селище (1968-1969).
2. Разкопки на Шуменска крепост (1969-1972).
3. Разкопки на могилата в североизточния ъгъл на аула на Омуртаг при с. Хан Крум (1971).
4. Разкопки в Плиска:
   - Ръководител на проучване на Източна крепостна стена (северен сектор) (1973-1974).
   - Ръководител на проучване на Селище югоизточно от Вътрешния град (1982-1992).
   - Участие в проучване на могила XXXIV (1994-1995).
   - Заместник-ръководител на проучването на Поминален комплекс Плиска-Запад (1996-1999).
   - Заместник-ръководител на проучването на Тайни ходници във Вътрешния град (2001-2003).
5. Разкопки в резерват Сердика-Средец:
   - Заместник-ръководител на проучването на „Западна порта".
   - Ръководител на проучването на Вила урбана на ул. „Мария Луиза".
   - Ръководител на спасителните проучвания на късносредновековната църква в Подгумерски манастир (1975-1979).
6. Разкопки на старобългарското селище при с. Гарван, Силистренско (1972-1973).
7. Разкопки на старобългарския езически некропол при Кюлевча, Шуменско (1973-1974).
8. Разкопки на старобългарския езически некропол при Бдинци, Добричко (1972).
9. Разкопки на старобългарското укрепено селище при Хума, Разградско (1982-1984).
10. Разкопки на старобългарския езически некропол при Ножарево, Силистренско (1985-1990).
11. Разкопки на старобългарския езически некропол при Дибич, Шуменско (1992-1993).
12. Разкопки на старобългарската крепост при Вълнари, Шуменско (1996).
13. Консултант на проучването на средновековния град Хоталич при Севлиево (1983-2002).
14. Консултант на проучването на средновековната крепост „Лютица" при Ивайловград (2002).

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

Разкопки на левия бряг на Тича в Преслав. - Известия на народния музей - Шумен, 5, 1969, 57-76 (в съавторство с Тотю Тотев).

Ранносредновековен некропол в град Търговище. - Векове, 1975, 5, 73-77.

Проучвания върху етническия състав на населението на Първата българска държава. - Археология, 1976, 2, 10-22.

За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава. - Векове, 1976, 6, 30-39.

Ранносредновековни жилища в Средец. - Археология, 1979, 1, 56-64 (в съавторство с Магдалина Станчева).

Сиво-лъскавата керамика от Манастира в Преслав. - Векове, 1979, 2, 55-57.

Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунава. - Плиска-Преслав, 2, 1981, 53-57.

Семантика на изображението лък и стрела в Първата българска държава. - Археология, 1981, 1-2, 28-85.

Кладенци - ранносредновековно българско селище. Варна, 1981 (в съавторство с проф. Станчо Ваклинов).

Езически центрове в Първото българско царство. - В: България 1300, том 2. София, 1982, 124-134.

Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. - Археология, 1983, 3, 40-52 (в съавторство с Георги Александров).

Ранносредновековен некропол при гр. Вълчедръм, Михайловградски окръг. - Векове, 1983, 5, 56-59 (в съавторство с Георги Александров).

Селища и аули. Някои въпроси за преселването и усядането на прабългарите на Долния Дунав - VII-VIII в. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 1984, 100-105.

Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг. - Археология, 1984, 2-3, 103-198.

За връзката между символиката на числата през ранното средновековие и в българската народна култура. - Преслав, 3, 1985, 124-135.

Старобългарски амулет от Болград. - Археология, 1985, 3, 42-45.

Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. Битови съоръжения. Керамика. Находки (Разкопки и проучвания, 17). София, 1987.

Le rite funeraire paien dans le Dobrudza du Nord et „la culture Dridu". - In: Dobrudza. Etudes ethno-cultureles. Sofia, 1987, 36-48.

Още за аулите в средновековна България. - Исторически преглед, 1988, 2, 88-90.

Раннесредневековый могильник в с. Ножарево, Силистренский округ. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 214-220 (в съавторство с Р. Рашев).

Към въпроса за хронологията и типологията на някои старобългарски ремъчни украси. - Векове, 1990, 3, 88-94.

Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей (Разкопки и проучвания, 22). София, 1991.

Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 1991, 181-196.

Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 1991, 181-187 (в съавторство с Я. Димитров и И. Янкулов).

Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1992, 177-189.

Сребърни украси за колан от Шуменския музей. - Археология, 1992, 3, 43-53 (в съавторство с Г. Атанасов).

Към въпроса за пръстена от Мътница. - Годишник на Народния музей, 8, 1992, 223-242.

Старобългарските амулети-кончета. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 239-245.

Железни огнива от Мадара и Кюлевча. - В: Мадара, 3, 1992, 169-176.

Сребърни украси за конска сбруя от Преслав. - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 84-85 (4), 1992, 47-51.

Костена пластина от Одърци. - Известия на мусея - Варна, 27, 1991, 64-71.

Произход и значение на един орнаментален мотив в ранносредновековната металопластика. - Проблеми на изкуството, 1992, 2, 48-53.

Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. - Преслав, 5, 1993, 138-164.

Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 153-163.

Меден пръстен за шпора от Националния археологически музей. - Годишник на Народния музей - София, IX, 1993, 107-110.

Мраморен капител от базиликата в Стамбол Йолу. - Плиска - Преслав, 6, 1993, 116-119 (в съавторство с Т. Тотев).

Ажурен медалион от музея на Втората българска държава във Велико Търново. - В: Приноси към българската археология, 2, 1993, 102-107.

Още веднъж за чашата на жупана Сивин от Преслав. - В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. С. Ваклинов. Велико Търново, 1994, 87-96.

Българската монархия през средните векове. Варна, 1994.

Метални гарнитури за ремъци и облекло от Дворците във Велики Преслав. - Плиска-Преслав, 7, 1995, 111-135.

Гарнитури за ремък от Вътрешния град на Преслав. - В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 161-171.

Хипотезата за Тангра и Мадарския конник. - Годишник на департамент Археология - Нов български университет, 2-3, 1996, 270-279.

Памятники аварского типа в староболгарской культуре. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 186-232.

Антропоморфни езически изображения от IX-XI в. в България и проблемът със славянските божества. - В: Проблемы славянской археологии, 1, Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Москва, 1997, 375-381.

Венчелистният стил в художествения метал на Първото българско царство. -Проблеми на изкуството, 1998, 4, 3-11.

Kenotaf für einen Herrscher bei der ersten bulgarischen Hauptstadt Pliska. - Das Altertum, 44, 1998, 65-70 (в съавторство с Рашо Рашев).

Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. - Археология, 1999, 1-2, 77-84.

Ранният тип жилища в селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - В: Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der ostliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchaeologie. Frankfurt am Main, 1999, 41-46 (в съавторство с Я. Димитров).

Нов опит за концепиране на изкуството в старобългарската култура VII-X в. - Старобългаристика, 1999, 2, 112-115.

Старобългарски гарнитури за оръжие от Североизточна България. - Археологически вести, 1999, 1, 33-40.

Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 172-178.

Старобългарски пръстени с отворена халка. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет/Археологически институт с музей, 4-5, 2000, 312-318.

Българската археология през последното десетилетие на XX в. Средновековна археология. - Археология,

2001, 3-4, 95-99.

Художественият метал на езическа България VII-IX в. София, 2001 (автореферат на дисертация за присъждане на научната степен доктор на науките).

Славяните в Първото царство. Варна, 1986 (първо издание). София, 2002 (второ допълнено и преработено издание).

Гарнитурата от Ветрен. - В: Сборник по случай 100-годишнината от рождението на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 2002 (под печат).

Тезата за лицевия образ и паметниците на художествения метал на Долния Дунав. - В: Сборник по случай 80-годишнината от рождението на проф. Станчо Вакланов. Велико Търново, 2002 (под печат).

Две бронзови полусфери от фонда на Националния исторически музей. - В: Сборник в чест на проф. Йордан Андреев. Велико Търново, 2002 (под печат).

Апликация за каролингски меч от Шуменския музей. - В: Приноси към българската археология, 3-4, 2002 (под печат).

Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България - В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, 42-72.

Бони Петрунова, Валери Григоров

Юбилейна конференция за Свещарската гробница

От 28 май до 1 юни 2003 г. беше проведена международна научна конференция на тема „Гетите - култура и традиции. 20 години проучвания на Свещарската гробница." Организатор беше АИМ, със съдействието на ръководството на БАН и на Института по тракология, Област Разград, Исторически музей Разград и с подкрепата на Балканфарма, Ротари клуб - София, Фондация Клио, Евро-български културен център, Италиански културен институт-София, Александър Лоджистикс и др. Почетен патрон на конференцията беше президентът на Република България г-н Георги Първанов. Организационният комитет беше ръководен от ст.н.с. д-р Диана Гергова (АИМ-БАН). Председател на Почетния комитет беше член-кор. Константин Косев, зам. председател на БАН. Основна част от заседанията се проведоха в София, в залата на АИМ. Проявата включваше и екскурзия до резервата Сборяново, както и Кръгла маса „Нашето общо наследство", посветена на проблемите на археологическите резервати, проведена в Разград.

В конференцията взеха участие над 40 учени от България, Украйна, Полша, Румъния, Чехия и Израел, видни специалисти, работили през годините в Сборяново. Докладите обхващаха широка палитра от теми, някои концентрирани върху проблематиката на паметниците от Сборяново, други разглеждащи различни аспекти на древната култура по нашите земи.

Първата група доклади беше посветена на проучванията на Свещарската гробница. Основно място заемаше докладът на откривателя на гробницата, проф. М. Чичикова, разглеждащ особеностите в строежа на паметника в контекста на тракийските и елинистическите традиции. Следваха докладите на реставраторите, работили върху съхранението и експонирането на паметника. С. Койнова-Мечкуева в своя доклад направи сравнение между Свещарската и Казанлъшката гробници, като архитектура и като изобразителен език. В. Тодоров разгледа основните конструктивни проблеми, възникнали при подготовката и експонирането на гробницата. Л. Койнова се спря на проблема за реставрацията на найскоса. Ц. Кадийски представи особеностите на микроклимата в гробницата. В дискусията беше обърнато внимание на редица архитектурни, изкуствоведски и исторически проблеми, свързани с паметника.

Втората група доклади обхващаше изследванията на другите паметници от комплекса „Сборяново". Д. Гергова, ръководител на проучванията в резервата, представи основните резултати от досегашната работа на интердисциплинарния екип и бъдещите перспективи. В отделен доклад тя и М. Кузманов представиха проучванията на Могила 1 от Западния елинистически некропол. В доклада на Ю. Вълева бяха разгледани някои интересни архитектурни детайли от гробницата в могила 13. А. Гоцев и Т. Шалганова се спряха на керамиката от обекта Камен рид в резервата „Сборяново". М. Тонкова представи ювелирните изделия от ателиетата на гетите. В доклада на К. Димитров беше разгледано имитативното монетосечене у гетите през ранноелинистическата епоха. Л. Нинов представи палеозоологическите, а Ц. Попова - палеоботаническите изследвания в земите на гетите и особено в „Сборяново".

Третата група доклади обхващаше широк кръг от теми, свързани с културата и традициите на гетите и другите тракийски племена в древността. Т. Михаели (Израел) представи елинистическа гробница с живопис от Мареша. И. Маразов представи традициите в изкуството по гетските земи. Р. Базалтова в доклада си акцентира върху архитектурата на тракийските гробници, като принос в историята на световната архитектура. Г. Нехризов обърна внимание на някои особености на керамиката от ранножелязната епоха, по-специално на печатите, използвани при тяхната декорация. З. Гочева се спря на култа на Великата Богиня-майка в Тракия. М. Тачева представи някои наблюдения върху епиграфските данни за селището край Ветрен. Д. Овчаров разгледа проблемите по интерпретацията на някои типове пластични изображения на животни. В. Илинкина предложи своя интерпретация на символите върху фигури от различни епохи от българските земи. Е. Паунов представи могилно погребално съоръжение при Тутракан. В доклада на Х. Станева беше разгледано европейското законодателство по въпросите на природното и културното наследство - тема, специално разисквана и на кръглата маса, проведена в Разград.

В дискусиите по докладите бяха обсъдени постиженията и проблемите на проучванията и бяха разисквани въпроси на традициите и приемствеността, на тракийското изкуство в общоелинистически контекст, ин-

терпретацията на някои паметници и символи, терминологията и др.

За съжаление, поради серия технически и финансови проблеми, съпътствали организацията на конференцията, голяма част от чуждестранните участници, поканени и изявили желание да участват, не можаха да присъстват на заседанията.

Важна част от конференцията беше и кръглата маса, проведена в хотела на Балканфарма в Разград. Акцентът беше поставен върху проблемите на археологическите резервати и тяхното оптимално стопанисване. Изказани бяха различни идеи и предложения, като Министерството на културата е заявило, че ще вземе под внимание всички направени предложения. Представител на министерството беше М. Каразлатева, която изнесе специален доклад по обсъжданите проблеми.

Като основен беше посочен проблемът със собствеността на земите, в които са разположени резерватите. Тя е твърде разнородна - държавна, общинска или частна. Липсва ясен и стриктен регламент за начина на стопанисване и опазване. Изнесена беше информация за редица нередности при стопанисването от страна на общините, включително в „Сборяново".

Д. Гергова сподели, че проблемите идват от страна на местния музей и управа, тъй като резерватът е държавна собственост, но е предоставен за стопанисване на Община Исперих. Резултат от местните амбиции е изолирането на голяма част от специалистите, работили през годините в резервата. При това положение трудно може да бъде направена програма за развитие на комплекса, тъй като тя трябва да е национална, а специалистите от местния музей нямат възможности и компетенции за това.

Вторият основен въпрос, разискван на кръглата маса, е доколко може да бъде използван пазарният принцип при стопанисването на резерватите. М. Каразлатева даде примери с някои от природните резервати, при които са въведени частични пазарни елементи, но повечето участници в дискусията не подкрепиха тази идея.

Бяха изказани редица мнения и предложения за бъдещата дейност по стопанисването на резерватите. Според Каразлатева е необходим цялостен регламент за възлагането, изпълнението, финансите и контрола на държавните задачи в областта на културното наследство. Д. Гергова изтъкна, че паметниците, освен от реставрация, се нуждаят и от постоянно наблюдение, което трябва да се извършва от определен за целта екип. Необходимо е също така да се събере и систематизира цялата налична документация за различните дейности и проучвания в резерватите, тъй като в момента тя е разпръсната в множество институции, на различни нива, места и субординация.

Общо беше мнението, че проблемите на резерватите трябва да бъдат систематизирани и да се набележат мерки по общите за всички резервати проблеми, както и да се изработят специфични правилници за отделните резервати. Тези мерки трябва да бъдат взети предвид и при съставянето на програми за културен туризъм, в които трябва да участват археолози и интердисциплинарни специалисти, а не само туроператори.

През последните два дни участниците в конференцията посетиха резервата „Сборяново" и имаха възможност да се запознаят с обектите и паметниците на комплекса, в тяхното актуално състояние. К. Венедикова запозна аудиторията с легендите и житието на Демир баба. Представени бяха и проблемите по опазването на неговото теке - забележителен религиозен архитектурен паметник, реставриран преди десет години, но със сериозни нови поражения. След „Сборяново" участниците посетиха и гробниците при Казанлък и Шипка-Шейново.

Момчил Кузманов

Александър Бонев
(1939 - 2002)

Александър Георгиев Бонев е роден на 7 август 1939 г. в София. През 1969 г. завършва история със специалност „Археология" в СУ „Св. Климент Охридски". Творческият му път като археолог започва в Окръжен исторически музей - Габрово, където работи до 1973 г., когато започва работа в секция „Праистория" при АИМ-БАН. През 1978 г. защитава дисертация на тема „Късната бронзова епоха в българските земи (по археологически данни)". От създаването на секция „Тракийска археология" до смъртта си работи в нея последователно като научен сътрудник (1979) и старши научен сътрудник II ст. (1989). От 1989 до 1998 година е научен секретар на АИМ-БАН. В различни периоди е член на Научния съвет на АИМ-БАН, както и на Специализирания съвет по стара и средновековна история, археология и етнография.

Археологическите си проучвания Александър Бонев започва с участието в екипите, проучващи праисторическите обекти при Овчарово, Дългопол и Дуранкулак. Самостоятелната му работа на терен е свързана предимно със Северозападна България. Повече от десетилетие продължава изключително успешното му сътрудничество с Музея в Монтана и по-специално с Георги Александров. Плод на това сътрудничество са разкопките на праисторическото селище и тракийски култов център в м. Багачина при Сталийска махала - *Багачина - селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хил. пр. Хр.). Монтана, 1996.* Проучванията на този изключителен обект се превърнаха в смисъла на последните години от живота му. Не случайно последната му воля бе урната с тленните му останки да бъде положена там! Извън теренната работа в Северозападна България Александър Бонев ръководи, в различни периоди, разкопките на обект „Кайменска чука" до Благоевград, с.м. Дъбене, Карловско, с.м. Дядово, Новозагорско и др.

Научните търсения на Александър Бонев са свързани предимно с тракийската култура. Автор е на три монографични изследвания и на над 60 студии и статии, публикавани в реномирани издания в България и в чужбина. Основните теми, по които той успешно работи, са концентрирани в няколко основни групи: раннотракийската култура през късната бронзова и ранножелязната епохи - *Тракия и Егейският свят през втората половина на II хил. пр. Хр. (Разкопки и проучвания, 20) София, 1988;* трако-микенски контакти - *Културният хоризонт Микена - Вълчитрън - Бородино. - Векове, 1990, 1, 5-16;* култови центрове и религиозен живот на траките - *Някои археологически паметници от тракийските земи, свързани с астралните култове през праисторическите епохи. - Интердисциплинарни изследвания, 18, 1991, 161-164.* Значими са и приносите му в изследването на Вълчитрънското съкровище *(The Gold Treasure from Vulchitrun Village. - In: Prehistoric Bulgaria. Wisconsin, 1995, 277-291)* и Културата с инкрустирана керамика по Долния Дунав *(Проучване на културата с инкрустирана керамика по Долния Дунав. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 2-3, 1996, 193-215).*

Смисълът на научните търсения на Александър Бонев беше Ранна Тракия. До последния си дъх той работи върху редакцията на монографично изследване, посветено на тази тема. Книгата *Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура - края на второто - начало на първото хилядолетие пр. Хр. (Разкопки и проучвания, 31). София, 2003,* плод на дългогодишните му проучвания, представлява синтез на виждания му за ранната история на траките, връзките им със съседните култури и цивилизации, за мястото на тракийския етнос в европейската история от втората половина на II и I хил. пр. Хр.

Освен като блестящ учен, Александър Бонев ще остане в паметта на колегите и приятелите си като трудолюбив, изключително остроумен и весел човек, готов винаги да помогне със съвет, идеи и работа. Такъв ще остане в сърцата ни!

Поклон пред паметта му!

Стефан Александров

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Багачина - селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хил. пр. Хр.). Монтана, 1996.

Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура - края на второто началото на първото хилядолетие пр. Хр. (Разкопки и проучвания, 31). София, 2003.

Глинени модели на култови стълбове от две селищни могили в Търговищки окръг. - Археология, 1976, 1, 24-34.

Глинени модели за украса от Търговищко. - Векове, 1977, 2, 51-56.
Състояние на проучването на златното съкровище от Вълчитрън. - Археология, 1977, 4, 11-19.
Егейската цивилизация и Европа през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Някои общи положения от проблема за техните взаимоотношения). - Thracia antiqua, 3, 1978, 108-122.
Тракия и Троя в края на късната бронзова и началото на ранната желязна епоха. - В: Тракия и Троя. Каталог на изложбата. София, 1982, 63-64.
Тракийските земи и формациите Троя VI и Троя VII (обща характеристика на взаимните връзки). - Векове, 1983, 2, 22-31.
Някои проблеми на златното съкровище от Вълчитрън. -Археология, 1983, 1-2, 44-50.
По въпроса за т.нар. микенско наследство в Тракия. - Векове, 1987, 6, 16-22.
Културният хоризонт Микена-Вълчитрън-Бородино. - Векове, 1990, 1, 5-16.
Някои археологически паметници от тракийските земи, свързани с астралните култове през праисторическата епоха. - Интердисциплинарни изследвания, 18, 1991, 161-164.
Колективна находка от глинени съдове от ранножелязната епоха от Лом. - Минало, 1994, 3, 83-86.
По въпроса за т. нар „Голяма колесница" от с. Дупля, Банатска област. - Археология, 1996, 4, 43-47.
Проучванията на културата с инкрустирана керамика по Долни Дунав (общ историографски преглед). - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 2-3, 1996, 193-215.
Един воден път в древността (кр. на II-нач. на I хилядолетие пр. Хр.). - Старини, 1999, 1, 17-21.
Тракийска керамика от средновековния град край Никопол. - Археология, 1999, 3-4, 1-8.
Датировка на златното съкровище от Вълчитрън (16 години по-късно). - Археология, 3-4, 2000, 1-4.
Некоторые проблеммы фрако-микенских отношении. - In: Actes du II-eme congres internationale de thracologie, Bucuresti, 1980, 127-131.
Sur le problemme des survivances egéennes dans la culture des Thraces. - In: Dritter international thracologischer Kongres, 2. Sofia, 1984, 33-37.
Datierung des Goldschatz von Valcitran. - Studia Prehistorica, 7, 1984, 164-178.
The gold treasure from Vulchitrun village. - In: Prehistoricae Bulgaria (Monographs in World Archaeology, 22). Washington Wisconsin, 1995, 277-291.
Die Spätbronzezeit in der bulgarischen Gebieten. - In: Repertoire of Prehistoric Research Project, 1996, 2-4, 323-338.
Some Problems concerning the Vulchitrun gold treasure. - Archaeology in Bulgaria, 1997, 1, 52-56.
The use of fire in cult rites (in the region of Montana). - Thracia, 13, 2000, 15-20.
The LBA cremation graveyard of Orsoya. - In: Repertoire of Prehistoric Research Project, 2000, 3-32.

Публикувани през 2003 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2003

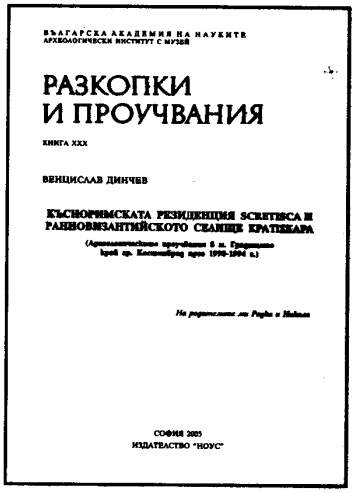

Венцислав Динчев. Късноримската резиденция Scretiscka и ранновизантийското селище Κρατισκαρα. Ноус. София, 2003.
Vencislav Dinthev. The Late Roman Residence Scretisca and the Early Byzantine Settlement Κρατισκαρα. Nous. Sofia, 2003.

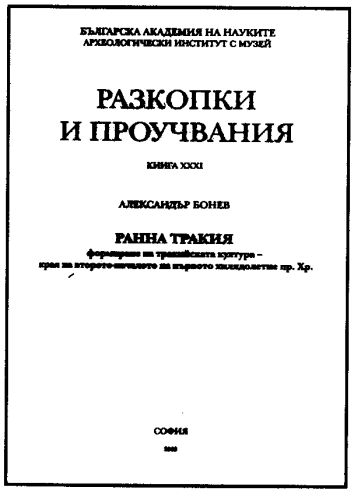

Александър Бонев. Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура - края на второто-началото на първото хилядолетие пр. Хр. АИМ-БАН. София, 2003.
Alexander Bonev. Early Trace. The Formation of Thracian Culture (the End of the Second - the Beginning of the Eirst Millenium B.C). IAM-BAS. Sofia, 2003.

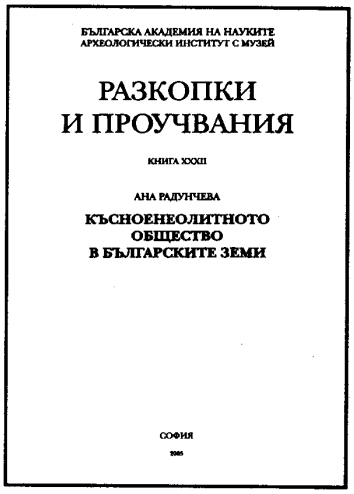

Ана Радунчева. Късноенеолитното общество в българските земи. АИМ-БАН. София, 2003.
Ana Raduncheva. The Late Eneolitic Society on the Central Balcans. IAM-BAS. Sofia, 2003.

Крум Бъчваров. Неолитни погребални обреди. Бард. София, 2003.
Krum Bacvarov. Neolitic Mortuary Practices. Bard. Sofia, 2003.

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, *space*, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, p. 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is 33 USD for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.